

זריעה באמצעות מכשיר גרמא בשביעית*

ראשי פרקים

- א. הקדמה
- ב. שלוש הנחות עליהן מבוסס היתר מכשיר הגרמא
- ג. מלאכה דאורייתא בדרך האסורה מדרבנן לאחר היתר מכירה
- ד. מה בין הפקעת קדושת הפירות להפקעת איסור מלאכות?
- ה. "זכר לשביעית"
- ו. חידושו של הרב גורן בשנת תש"מ
- ז. דעת הרב פרנק זצ"ל בענין גרמא בשביעית
- ח. לדעת הרצ"פ פרנק זריעה ע"י בהמה נחשבת לגרמא
- ט. ההבחנה בין בהמה ובין טרקטור מודרני
- י. האם עשיית פעולה במכונה נחשבת לגרמא
- יא. תועלת מכשיר הגרמא וה"גז הקבוע"
- יב. מחלוקת הרצ"פ פרנק והחזו"א בענין טרקטור
- יג. כיוון הטרקטור נחשב לדעת הרב פרנק למעשה בדיים
- יד. כיוון מקום הזריעה בשביעית חמור משבת
- טו. שינוי בשביעית
- טז. דעת הרב ישראלי שליט"א
- יז. דעת הרב הרצוג זצ"ל
- יח. הרב גורן מכריע כחזו"א
- יט. בשולי הדברים
- כ. סיכום ומסקנות

א. הקדמה

לקראת שנת השמיטה הקודמת (תש"מ), פותח במכון "צמת", בהמלצתו של הרב גורן שליט"א, מכשיר השהיה, שמטרתו להוות פתרון טכנולוגי חלופי לשימוש בגוי לזריעה ולעשיית שאר מלאכות האסורות מדאורייתא, לאחר "היתר מכירה". בתחומין ב' (עמ' 440-428).

* לקראת שנת השמיטה תש"מ פותח בצמ"ת (צוותי מדע ותורה באלון-שבות, גוש-עציון) מיכשור הילכטני לסיוע בידי החקלאים באותן עבודות שנאסרו בשמיטה אף לסומכים על היתר המכירה. תיאור המיכשור והסקירה ההלכתית העומדת ברקע הובאו ב"תחומין" ב עמ' 428-440. לקראת שנת השמיטה תשמ"ז נקרא שוב צמ"ת לשכלל אותם מכשירים, ואף לפתח מכשיר שיעבור באותו עקרון ויסייע בעבודות הגיזום והזמירה. כבשמיטה הקודמת כן בשמיטה זו פעל צמ"ת בידון זה על פי הוראות הרבנות הראשית והנחיותיה. במאמר זה מערער המחבר על הבסיס ההלכתי שעל פיו נבנו המכשירים. בשל קרבת הנושא למכון צמ"ת, המוציא לאור את קבצי "תחומין", פנתה המערכת למרכז המכון, הרב ישראל רוזן, וביקשה את התיחסותו לדברים. השגותיו של הרב רוזן ותשובותיו של המחבר להשגות אלו מובאות אלו מול אלו לאחר המאמר. האותיות התלויות בגוף המאמר (*א וכדו') מפנות את הלומד להשגות אלו ולתשובות שבצידן. - הע' המערכת

(428) התפרסם מאמרם של הרב ישראל רוזן ויאיר מאיר שהסבירו את הרקע ההלכתי עליו מבוסס פתרון זה ואת דרכי פעולתו של המכשיר והשמוש הנכון בו.¹

פיתוח מכשירי הגרמא ע"י צמת ושכלולם (המעשי, לא ההלכתי) לקראת שנת השמיטה הבעל"ט, מסייע לתהליך עצוב ביותר בו קולא גדולה ודחוקה שכורח הנסיבות חייב בעבר להיזקק לה כהוראת שעה הופכת כיום לדרך סלולה לרבים, כדרך לכתחילה.

על "הוראת שעה" אחת - "היתר מכירה" - אנו מצרים שנקבעה לדורות וקשה עד מאוד לשהיה למרות שהתנאים השתנו לבלי הכר והספקות בדבר תקפה גברו מאוד כתוצאה משנויים אלו,² והנה עתה קמה לה "הוראת שעה" דחוקה אחרת והולכת ונקבעת לה כהלכה לדורות ובכך מטשטש לחלוטין אף ה"זכר" הצנוע שנותר לשמיטה באיסור מלאכות דאורייתא ע"י ישראל.

על כן, יש מקום לחזור ולשנות פרק זה כדי שנדע אם מאמצינו - מאמצי צמ"ת ומאמצי כל מי שנאבקים בעקשנות על עיקרון העבודה העברית בהתישבות החקלאית בארץ - צריכים להיות מופנים לשכלול מכשירי הגרמא, או להיות מושקעים בחפוש אחר פתרונות אגרו-טכניים שיאפשרו לוותר או לצמצם ככל האפשר את הזריעה בשמיטה (ע"י זריעה מוקדמת, גידולים רב-שנתיים וכו'). האמנם ראוי שנשתדל להפיץ את מכשירי הגרמא ולהמליץ עליהם כפתרון נאות, או לנסות לחפש אחר רעיונות לארגון המשק הפרטי ומשק המדינה באופן כזה ש"הפגיעה" בכלכלה, במדינה ובהתישבות כתוצאה מקיום מצוות השמיטה תהיה מינימלית? *

1. המכשיר עצמו איננו משפיע על הזריעה או על החרישה במאומה ואלו נעשות כרגיל. כל תפקידו הוא להביא לידי כך שהורדת המחרשה או המזרעה לא תעשה באופן ישיר אלא ע"י שעון אוטומטי, שתוך מספר שניות(ע"פ הוראת הרב גורן 10 שניות. למעשה, נצטמצמה ההשהיה לכ-5 שניות, ולעיתים, אף פחות מכך) יגיב על לחיצת כפתור שלכשעצמה איננה עושה דבר אלא רק מחברת מעגל (בדומה להדלקת מתג חשמלי של נורה סמוך לרגע ש"שעון שבת" מחבר את "זרם החשמל"). יש להשתמש במכשיר בכל התחלת זריעה או חרישה (תחילת שורה, לאחר מכשול או לאחר עצירה). הכוונה היא שכלי החרישה או הזריעה ירדו תמיד רק לאחר שהטרקור נמצא כבר בתנועה כשדוושית הדלק מכוונת למצב קבוע ("גז קבוע" וע"י הערה 16). מכאן ואילך נעשות החרישה והזריעה כרגיל. בשמיטה שעברה היו תקלות בשימוש במכשיר הן בגלל החופזה שבהכנתו, ולעיתים, גם בגלל חוסר מוטיבציה אצל המשתמשים בו להקפיד על הפעלתו כדין. לקראת השמיטה הנוכחית נעשו עבודות לשכלול המכשיר מבחינה טכנית כדי להפחית את התקלות. חידוש נוסף היא מזמרה פניאומטית שחוברה למכשיר גרמא לצורך זמירה בכרם. (עיין לקמן הערות 20-21).

2. עיין, למשל, במאמרו של הרב גורן שליט"א בסוף ספרו "תורת המועדים" ובתשובתו לקבה"ד ב"מאורות" א' עמ' 3-1, בדברי הרב הרצוג זצ"ל ב"התורה והמדינה" ד' (בעיקר בעמ' קנב-קנג), בכרם ציון הלכות שביעית גידולי ציון פ"א הערה ב, ובס' שמיטה כהלכתה-היתר מכירה בזמננו. עיקרי השינויים הם בנוגע למצב השעה והגדרתה כשעת דחק, הריבונות היהודית על א", כולל על קרקעות המוחזקים בידי נכרים ומציאותו של רוב יהודי המישב ושולט, ב"ה, בא".

ב. שלוש הנחות עליהן מבוסס היתר מכשיר הגרמא

מימות הרב קוק זצ"ל מוסכם על הכל ש"היתר המכירה" שהונהג לשעת דחק גדולה ביותר, נקבע במפורש אך ורק למלאכות דרבנן³. כמו כן, מוסכם שזריעה הינה מלאכה דאורייתא ללא כל ספק שנאמר: "שדך לא תזרע" (ויקרא כה, ד). ועל כן, היתר הזריעה באמצעות מכשיר הגרמא מבוסס על שלוש הנחות:

1. לאחר היתר מכירה מותר לעשות גם מלאכות דאורייתא **בדרך** שאסורה רק מדרבנן.
2. אין התורה אוסרת זריעה בגרמא בשביעית.
3. זריעה בטרקטור המופעל בעזרת מכשיר גרמא וגז קבוע לא נחשבת לזריעה אלא **לגרימת** זריעה בלבד⁴.

הגישה הרווחת היא שהיתר זה יסודו ובסוסו ברב צבי פסח פרנק זצ"ל. לענ"ד נראה שאף שלהנחה השניה יש יסוד בדברי הרצ"פ (אם כי לא יסוד מוחלט כיוון שהרצ"פ פרנק בעצמו נסתפק בענין זה וכדלהלן), הרי שאין יסוד בדבריו לא להנחה הראשונה ולא להנחה השלישית. ממילא, כפי שנראה, אין מנוס מלומר שהיתר זה הינו "חידוש" שנוצר בשמיטה האחרונה (תש"מ)⁵.

נדון בשלשת ההנחות הללו אחת לאחת (הנחה א' בסעיפים ג-ו, הנחה ב' בסעיף ז והנחה ג' בסעיפים ח-יח):

ג. מלאכה דאורייתא בדרך האסורה מדרבנן לאחר היתר מכירה

במשפט-כהן (סימן סז) כותב הרב זצ"ל שאם יווכח לדעת "שבאמת הסבת ארבע המלאכות לידי נכרים במשך השביעית גורמת הריסה למצבם" של הפועלים, הוא מוכן לחפש אחר עצה "על איזה מהמלאכות" שלא יהיה בהם איסור תורה. ומוסיף: אמנם "עד כה עוד לא נתברר לי שיש בזה הריסה כל כך" ושלמעשה "תודה לא-ל יתברך עד

3. מדברי הגאון רשכבה"ג הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה משמע שאסר כל מלאה ע"י יהודי (עי' במאמר הרב נריה ב"דבר השמיטה" הוצ' בנ"ע תרצ"ח ומשמ"ב "שנת שבתון" בעריכת י. איזנברג עמ' 107). אך מדברי מגאון ר' יהושע מקוטנא בישועות מלכו נ"ג ונ"ו משמע שלעניים שאינם יכולים לשכור פועלים כן התיירו לעשות מלאכות דרבנן. ולעומתם עי' בדברי הגאון ר' שמואל מוהליבר (נדפס במאמרו הנ"ל של הרב נריה) שהתיר גם מלאכות דאורייתא בשעה שלהערכתו איסור מלאכות אלו היה מביא לגויעתם ברעב של הפועלים והמתישבים. [מענינת עמדתו כלפי ה"קולוניסטים" העשירים שלהם הורה לשכור לצורך עבודתם את אחיהם היהודים העניים ובדומה למה שמצינו בחוה"מ (או"ח תקמ"ב), שהתירו לעשות מלאכות ע"י פועל שאין לו מה יאכל ולצורך הפועל]. בענין הכרעת הראי"ה קוק זצ"ל עי' ב"אגרת השמיטה" (רפז) שההיתר אינו כולל עשיית מלאכות דאורייתא או מלאכות שאין הישוב ניזוק בהתאחרם. ובאגרת רפט מסביר הרב קוק שההיתר **לגבי מלאכות דרבנן** הוא כיון "שאי אפשר שלא יעשו ע"י ישראל מפני תיקון הישוב ודוחק הפועלים העניים".
4. עי' גם להלן סעיף טו.

כה לא התרתי גם **חרישה** ע"י ישראל בשום מקום". "ואם יבוא הדבר שיהיה **הכרח** לחפש על זה איזה תיקון, אז יש לנו להחליט שהזריעה תשאר **בהכרח** ע"י נכרים ועליה **אין שום עצה** להקל ממנה אפילו בכל דהו. אבל על שלשת המלאכות הנשארות - שהן זמירה, קצירה ובצירה - יש בהן דרכי היתר **במקום דחק גדול**". דהיינו, הרב קוק מוכן בשעת-דחק גדולה לחפש תיקון ודרך היתר לזמירה קצירה ובצירה **ואיננו מוכן** לחפש תקון והיתר לזריעה, ולגביה יש **להחליט** שלפחות היא תשאר **בהכרח** ע"י נכרים, ואין הוא מוכן לשמוע **כל עצה** להקל בכל דהו.

וכן מדגיש הוא את עמדתו זאת גם באגרותיו (רפז): "אבל בכלל הנני צריך לבאר שרק החרישה, הזריעה הקצירה של כל מיני יבול האדמה והאילן, והזמירה הינן המלאכות שיש להן כח של איסור תורה, ובכולן יש איזה אופנים וצדדים **שעל פי שאלת חכם במקום של דחק**, להורות באיזה עצה לטובת היישוב ולתקון הפועלים **חוץ ממלאכת הזריעה שעליה אין שום צד ואופן בעולם לגלות בה שום היתר להעשות ע"י ישראל**".

לכאורה, יש מקום להקשות מדוע חמורה זריעה משאר המלאכות האסורות מן התורה, מדוע שם אין הוא מוכן למצוא דרך להקל ע"י הורדת האיסור למישור דרבנן? קשה מאד לומר שבימיו לא נמצא פתרון מעשי הלכתי לכך, ושהוא לא חזה שפתרון כזה עשוי להמצא בעתיד (בעיקר, שכל דבריו שם מופנים לעתיד - "ואם יבוא הדבר שיהיה הכרח"). וכי מדוע, דרך משל, אין הוא מוכן להציע לזרוע מתחת לגג, כלאחר יד, ע"י קטן או בגרמא (רעיון הזריעה בגרמא, דהיינו ע"י "עגלה מנוקבת" שנמשכת על ידי שוורים והזרע נופל והולך מעצמו (עי' להלן סע' ח) ידוע היה כבר בתקופת הגמרא - עיין ב"מ קה סע"ב ברש"י)? כמו כן, קשה להניח שלדעת הרב קוק צ"ל כל זריעה בכל דרך שהיא אסורה מדאורייתא ואין כלל אפשרות של זריעה שלא יהיה עליה חיוב מדאורייתא.^ב

הסיבה לחילוק בין זריעה לשאר מלאכות האסורות מהתורה מבוארת מתוך דיונו בענין זמירה בתשובתו הנ"ל (סימן סז) ובקונטרס אחרון של שבת-הארץ (אות יא). שם הוא מוכן להתיר תיאורטית זמירה בשינוי (שינוי **בצורת** הזמירה ולא **בפעולת** הזמירה ודווקא שינוי בזה שיש לו מקור בירושלמי שאמנם מחשיבו לשינוי), **אך ורק לאחר שהוא מעלה ספק גדול** אם הזמירה כפי שנהוגה כיום היא מלאכת הזמירה האסורה מהתורה או שהנעשה כיום איננו זמירה אלא זנוב, פסול או זרוד שכלל לא נאסרו מהתורה ואולי אף מותרים לכתחילה לאוקמי אילנא, וממילא לא מדובר כלל באיסור מלאכה מדאורייתא. [ספק זה מבוסס, לדעתו, על העובדה שתכלית העבודה שונה לחלוטין (קיום הגפן ולא להרבות צמח ופירות); על העובדה שמבחינה מקצועית הפעולה שונה לחלוטין (חיתוך כל הזמורה כמעט, לעומת חיתוך קצוות הזמורות); ועל העובדה שהפעולה נקראת בשם שונה מהזמירה האסורה (זנוב, פסול או זרוד)].

רק בעקבות חדושו זה מוכן הרב קוק זצ"ל לומר שיש מקום להתיר את "חיתוך הזמורות" ע"י שינוי ורק במקום הפסד גדול וכשאינן כל אפשרות לעשותה ע"י נכרי.

כיוצ"ב לגבי קצירה ובצירה, כיוון שהתורה לא אסרה את כל הקצירות והבצירות שהרי במפורש התירה לאכול את תבואת השדה שעלתה מעצמה וכל האיסור הוא רק כדרך הקוצרים, כבעל הבית, ורק כאשר יש בפירות קדושת פירות שביעית. לכן אם תופקר השדה והיבול יקצר בשליחות ביה"ד ותמורת שכר פעולה, לכאורה, אין כל איסור תורה בכך (לא בגלל שעושים מלאכה אסורה **בדרך של היתר** אלא שמלאכה זו כלל איננה אסורה). בזה תובן גם הדגשת הרב קוק זצ"ל באגרת הנ"ל: "ודרך ההיתר ערוך הוא לכל הענינים **שיש יסוד חזק שיעקר חיובם** הוא מדרבנן".

דהיינו, הראי"ה קוק זצ"ל מוכן להתיר בשעה"ד בדרכי שנוי, רק פעולות שיש ספק גדול אם הן אסורות מהתורה (חרישה, **זנוב**, בצירה וקצירה שלא ע"י בעה"ב). לעומת זאת, זריעה שודאי אסורה מהתורה ולא מצינו זריעה שהותרה בשביעית, אין הרב קוק זצ"ל מוכן לגלות בה שום צד היתר גם אם יוצעו דרכים לזריעה שאולי אין חיבים עליהם מדאורייתא (שינוי, גרמא, גג וכד').

נקודה זו מודגשת גם בדברי הרש"ז אוירבך שליט"א, שאע"פ שכתב (**בתש"ד**) על היתר המכירה ש"יסודותיו בהררי קדש ונתקבל ונהוג למעשה **בכל אה"ק**..." אך עם זאת: "ואין שום מקום להתיר **שום עבודה** לישראל לאחר המכירה כי אם לדעת ספר התרומה הסובר שלענין קנין נכרי חשובה א"י בזה"ז כמו סוריה שמועיל בה קנין נכרי להתיר גם עבודה. ונחלקו בזה אם יש לסמוך בשעה"ד "על דעה זו שהיא רק דעת יחיד⁵ ברם אף המתירים לא סמכו להתיר עבודת הארץ והאילן כי אם **לעניים** שאין ביכלתם לשכור פועלים נכרים, ואף גם זה **דווקא** באותן עבודות שגם בזמן ששביעית נוהגת מן התורה, אסורות הן רק מדבריהם. אבל אותם עבודות **שיעקר איסורו** הוא מן התורה - לא התירו לעשות, אלא ע"י פועלים נכרים, ולא ע"י ישראל **בשום אופן ועניין**" (הקדמה ל"מעדני ארץ" שביעית).

מדברים אלו מתברר שכלל לא פשוט להתיר לישראל לעשות מלאכה דאורייתא לאחר היתר המכירה גם כשעושה אותה בדרך האסורה מדרבנן בלבד. יתירה מזו, כיוון שמעיקר הדין גם לאחר היתר מכירה נאסר על ישראל לעשות כל מלאכה, כולל מלאכות דרבנן, אלא א"כ מדובר בעניים שאינם יכולים לשכור פועלים. הרי שמטעם נוסף אין כלל תועלת בהורדת רמת האיסור למישור דרבנן, כיון שגם אז מן הדין יהיה לעשותו

5. בפשטות נראה שדעתו זו של ס' התרומה נובעת מדעתו להלכה שקדושת הארץ בטלה בזה"ז וממילא דין א"י כדין סוריה שקדושתה רק מדרבנן ולכן מופקעת היא בקנין הנכרי. לאור זה, יתכן וכיום שהארץ חזרה ונכבשה ע"י ישראל שוב חלה קדושת הארץ גם לדעת סה"ת וממילא גם לדעתו לא יהיה קנין לנכרי להפקיע, ומשמע שחיוב שמיטה כיום עשוי להיות לדעתו מדאורייתא. (עיין במבוא לשבה"א פ"א שלדעת הרב קוק זצ"ל יתכן ויש קנין לנכרי להפקיע מחיובי דרבנן אף שקדושת הארץ מדאורייתא ולא כדברי "בית הלוי" המובאים שם, וכן עיין ב"מעדני ארץ" יב, ד אך עיין גם בחזו"א שביעית כ, ז).

ע"י נוכרים. נכון הוא שקשה מאור לחזור ולאסור מלאכות מדרבנן שהותרו בעבר אף שנשתנו התנאים⁶. אך איזו הצדקה יש להוסיף על היתרים אלו היתר קבע נוסף? ודאי שבתקופה בה ב"ה אין שעת הדחק גדולה ועצומה כפי שהיתה בתקופת המתירים הראשונים, ובעת שהספקות לגבי תוקף "היתר המכירה" התגברו מאוד לאחר שבעז"ה זכינו לגאולת הארץ מידי נכרים, מחובתנו לשכלל את קיום מצוות השמיטה⁷ ולא להוסיף היתרים שלא נאמרו אף בשעת דחק גדולה ביותר ובשעה ש"היתר המכירה" היה פשוט ביותר.

ד. מה בין הפקעת קדושת הפירות להפקעת איסור מלאכות?

בדברי הרש"ז אוירבך טמונה גם ההבחנה שבין איסור עשיית מלאכות אחר היתר מכירה ובין הפקעת קדושת היבול. מדוע לגבי קדושת הפירות שהיא מדאורייתא מספיק היתר המכירה, מה שאין כן לגבי מלאכות? הסיבה לכך פשוטה. אף שיש מקום להכריע שקנין הנכרי מועיל להפקיע את קדושת הפירות, קשה מאוד לומר זאת לגבי קדושת הארץ, וממילא איסורי המלאכה נשארים בעינם (איסורי דאורייתא ודרבנן). אף ה"בית יוסף" שמכריע בתוקף שאין קדושת שביעית בפירות נכרים⁸ מודה שאסור לעבוד

6. כיום אין איש מעלה על דעתו לעשות מלאכות דרבנן ע"י נכרי אף שלכתחילה הותר הדבר רק לעניים, וכמו"כ, הבל קוצרים ובוצרים כרגיל כשלוחי אוצר ב"ד, אף שלכתחילה היתה ההוראה לעשות ע"י גוי והיתר קצירה ובצירה ע"י "אוצר ב"ד" הותר רק מדוחק ולאחר שאלת חכם בכל מקרה לגופו(משפט כהן, סז, אגרת רפז ועוד).
7. בכל שמיטה ושמיטה יש להשתדל להתקדם וכדברי הראי"ה קוק זצ"ל באגרת רפט, "ביסוד השמיטה עלינו לדעת שאנו חייבים להתאמץ בכל כוחנו לסבב פני הדברים, שסוף כל סוף תהיה שבת הארץ הולכת ונקבעת בכל קדושתה על אדמת הקודש ... לפי דעתי אנו צריכים לבוא אל חפצנו דווקא קמעת קמעת ... כל מה שהיא הולכת מתחזקת היא ומשתרשת ותהי רבה והולכת. דרכי ההוראה שלנו בזה צריכין להיות כמציל מן הדליקה, שכל מה שהוא יותר יקר ויותר קדוש הוא קודם להצלה ואח"כ **משתדלים להציל עוד**. וחביב חביב קודם, ותורה שבכתב קודמת להצלה מתורה שבע"פ". כיו"ב עולה גם מהקדמתו של הרב זצ"ל לשבת הארץ, שם הוא מדבר על בנין הרוח המכוון כנגד בנין החומר, ומסביר בכך את צימצומה של מצות השמיטה ע"י היתר המכירה: "... כמו שדל וקטן הוא בנינו לעומת תקוננו הגדולה ... כן דק וחלוש הוא הרוח המורגש בקרבנו מרוממותה של ארץ חמדה ... המתגלה בקדושת היבול והשמיטה על אדמת הקודש ...". לאור דברים אלו עלינו לשאול את עצמנו: ב"ה, בנין א"י רם, נישא ומפואר לעומת מה שידענו בתר"ע לפני 75 שנה. האם באותו יחס התרוממה והתגדלה גם מצוות השמיטה?
8. יש מקום לעיין אם דעתו זו של ה"בית יוסף" אמורה גם במצב בו אין קנין הגוי מפקיע מידי ישראל לחלוטין שהרי הרבנות היהודית לעולם נשארת, ולמעשה, מצויה הקרקע בבעלות שלטונית ואולי אף קנינית של יהודים בהיותה במדינת ישראל. באותה מידה בה דברו בתקופת השלטון הטורקי על שייכותם של כל הקרקעות ל"מלך ירום הודו" (עיין בתשובת הרב מרדכי רובינאו בעל "שמן המור" - ראשון מתירי המכירה שמזכיר נימוק זה פעמים רבות) וראו בכך צד לקולא לגבי איסור "לא תחנם", כך כיום יש מקום להסתפק לחומרא לגבי יכולת הנכרי להפקיע מקדושת הקרקע או הפירות כאשר אין לו למעשה בעלות מוחלטת על הקרקע וישראל הם ששולטים בקרקע זו, ודעת ה"בית יוסף" נאמרה בתקופה ובמציאות בה קנין הגוי היה מוחלט. וצ"ע.

בקרקע של נכרים (כס"מ, ד, כט). יתירה מזו, מדבריו שם עולה שהיתר תבואה וירקות שגולו בקרקע נכרי בשביעית **מותנה בכך** שלא נעבדה בשדה עבודה ע"י ישראל ("גוי שקנה קרקע בא"י וזרעה בשביעית פירותיה מותרים מפני שהשדה של גוי וגם לא נעבד בה עבדה ע"י ישראל - הלכך מותרים." ועיין מבוא לשבת הארץ ספי"א).

ה.זכר לשביעית

אף אם נאמר שאיסור המלאכות איננו מ"דינא" - כפי שעולה מדברי הרש"ז אורבך-- אלא בבחינת "זכר לשביעית" הרי שיש להקפיד, כפי שקבעו המתירים הראשונים, שהזכר יתבטא בשביתת ישראל ממלאכות, או לפחות, מהעקריות שבהן. כמו שבנטילת לולב זכר למקדש ובאכילת כורך זכר למקדש כהלל, מתבטא הזכר בקיום המצווה (המעשה) בפועל, כך גם כאן ה"זכר" מתבטא בקיום מסויים וחלקי של המצווה ע"י הישראל וממילא אין להסתפק בנתינת "סימנים" לזכר (שנוי, שלטים, תוספת מכשיר גרמא וכד').⁹

מכאן שאין מקום לחפש אחר דרך לעשיית מלאכות דאורייתא באופן האסור רק מדרבנן, כיון שאם נתיר לעשותן בדרך זו לאחר היתר מכירה, נמצא שהמלאכות כולן נעשות ע"י ישראל, ואין שביתתו ניכרת כלל וכלל.

ו. חידושו של הרב גורן בשנת תש"מ

מכל האמור נראה שגם אם נצליח להוריד את רמת איסור הזריעה מדאורייתא לדרבנן, ספק גדול אם ניתן להתיר לעשות זאת ע"י ישראל. בכל אופן, הרצ"פ פרנק, שכפי שנראה דן להקל בגרמא, לא כותב שמשמעות הדבר היא שזריעה בדרך זו מותרת לאחר היתר מכירה. ספק אם נתכוון לחידוש זה. מסתבר שדבריו מכוונים לכך שבשעת צורך כשאין דרך אלא לזרוע עדיף לעשות זאת בדרך גרמא שאין בה איסור תורה, בבחינת מאכילין אותו הקל הקל תחילה. ועיין באגרת השביעית לרצ"פ פרנק (נדפסה כהקדמה לכרם ציון הלכות שביעית) שלדעתו פשוט שכל תקון המכירה הוא בבחינת חולה מסוכן שמאכילין אותו הקל הקל תחילה והכל מודים שהמכירה מועילה לכל היותר ל"סור מרע" אבל לכלל "עשה טוב" לא הגיע, שהרי מאבדים בידיים מצווה גדולה מהתורה.

הרב גורן שליט"א בשמיטה שעברה היה, כנראה, הראשון שהתיר **לכתחילה** להסתמך במלאכות דאורייתא על עבודה בגרמא בשביעית. זאת, מתוך תפישתו שאין לבסס את היתרי העבודה החיוניים בשמיטה על עבודת נכרים,¹⁰ ומתוך הכרעתו שגרמא איננה אסורה מהתורה. יש לציין שגם הרב גורן לא התיר זאת אלא למשקים שאינם מעסיקים

9. סיור קצר בין החקלאים שהסתפקו ב"זכר" קלוש יותר יוכיח עד כמה צדקו ראשוני המתירים שכל זכר אחר מותר, לכל היותר, זכר מטושטש בתודעת הציבור לשמיטה להלכותיה.

10. ע"י הערה 37.

ערבים ונזכרים אחרים בשאר שנים ("מאורות" א, 27). לצערנו, הקפדה זו שלא להעסיק נזכרים וערבים איננה נשמרת במלואה ברוב המשקים (כולל ברוב משקי הקבה"ד) ועקב בעיות כלכליות-משקיות ובעיות כח אדם נאלצים, לעתים (גם במשקים השומרים על העקרון באופן כללי), להעדיף עבודת נכרי כדי לחסוך בהוצאות או למנוע נזקים. כמובן, שלמשקים כאלו, גם לפי דברי הרב גורן, לא נועד ההיתר, שהרי לא יעלה על הדעת שעקב בעיה כלכלית יועסקו נזכרים באופן ארעי ואילו עקב בעיה הלכתית חמורה לא ינהגו לפחות באותה גישה ("ולא תהא כהנת כפונדקית").

בענין ההנחה השניה שגרמא בשביעית איננה אסורה מן התורה, לכך יש כאמור מקור בדברי הרצ"פ פרנק, אם כי לא מקור מוחלט. למרות שמכמה מקומות עולה שדעת הרצ"פ פרנק היתה שגרמא מועיל להורדת דרגת האיסור בכל איסורי תורה שבהם נאסר מעשה מסוים¹¹ (עיין הר צבי יו"ד סימן רמא, שם הוא חולק על דעת רבי אליעזר גארדאן מטלז המופיעה ב"שדי חמד" שפטור גרמא אינו אלא במיתה ונזיקין ולא בשאר ל"ת שבתורה), הרי שלגבי שביעית הדבר לא היה פשוט לו, בעיקר בגלל שמצוות "ושבתה הארץ" איננה מתקיימת גם אם אינך עושה מעשה זריעה בידיים אלא בגרמא. למרות שהוא מביא צדדים להקל בכך, הוא מסכם: **"ויש להסתפק גם לענין גרמא, דמכיוון שאינו בכלל הל"ת לא יהיה עובר גם בעשה"**.¹²

11. אם כי בדיונו בענין גרמא בשביעית הוא פותח בשאלה אם בכל ל"ת עוברים כאשר נעשה בגרמא ורק "את"ל דלא" אכתי יש לדון בשביעית לגבי העשה.
 12. א. וכן נראה מדבריו המובאים ב"גאון צבי" על כרם ציון הלכות שביעית פ"א הערה ב, שכל דיונו נסב בעיקר לגבי הל"ת ומ"מ בעשה עובר גם בגרמא.
- ואמנם, הסברה לומר שכאשר אינו עובר בידיו בל"ת אינו עובר גם בעשה - שלא כפי שמשתמע מסוגית הגמ' בע"ז טו: וכמפורש בתוס' ריד שם, במהרש"ל (ב"מ צ ע"א) ובמנ"ח (מ, קיב) שלדעתם כאשר גוי עובד בשדה ישראל עובר ישראל על איסור "ושבתה הארץ" - מתבססת על המהרי"ט (ח"ב, נ"ב) שהתיר להשכיר השדה לגוי בשביעית. אלא שמתוך הקפדתו של המהרי"ט שלא להתיר להשכיר אלא רק בהבלעה משמע שהקפיד שלא יהיה נראה שעובד בשליחות ישראל ולמענו ובאופן שהישראל נשכר מכך. ויתכן מאוד שאף המהרי"ט יודה למהרש"ל שאמירה מפורשת לנכרי לעשות מלאכה בשדה - אסורה בגלל חובת שביית הארץ ורק השכרה בהבלעה הותרה על ידו כיוון שאין זו פגיעה ברורה ובטוחה בשביית הארץ, ובכל מקרה, הנכרי אדעתא דנפשיה קעביד ולכן הישראל בהשכרתו לא עובר על שביית הארץ. ואם כך, במקרה שמכונה או בהמה זורעת או עובדת בשדהו "בשליחותו" ולמענו הרי גם למהרי"ט יעבור על "ושבתה הארץ".
- ב. יתירה מזו, אף אם נתיחס לל"ת בלבד ונאמר שהיתר גרמא אמור בכל התורה כולה ספק רב אם הוא יאמר גם בשביעי. בכל מקום בו התורה מקפידה שלא יעשה איסור הרי כאשר עושה זאת בגרמא אין כאן עשייה ופטור. מאידך בשביעית התורה מקפידה על מעשהו כדי לשמור על שביית הארץ אזי יתכן מאוד לומר שגם גרמא יאסר שהרי סוף סוף גרמא הינו מעשה מספיק כדי לפגוע בשביית הארץ (כמו שהוא מעשה מספיק לענין מחשבת הגרמא כלאו שיש בו מעשה. ועיין הר צבי יו"ד ס"ו קמג) ולכן אין מקום להתירו כבשאר התורה כולה שם הקפידה היא על המעשה, וכשירד דרגת עשייה גמורה - פטור (יעוין בדברי הרב יעקב אריאל ב"שבילין" אייר תדש"ם).

אמנם מהמשנה (שביעית ד,ב) הקובעת ששדה שנדיירה בשביעית לא תזרע במוצאי שביעית מוכח, לכאורה, שהכנסת בהמה לשדה נחשבת למלאכה גמורה בשביעית אף שהזיבול נעשה ע"י הבהמה ואין לאדם כל שליטה על כך, ולכל היותר יש כאן גרמא של האדם. יתירה מזו, בירושלמי שבת (פ"ז ה"ב) נמצא שמדייר נמנה בין המלאכות **שחייבים** עליהם משום חורש ו"הפני משה" ו"קרבן העדה" שניהם פרשו שמדובר בהעמדת בהמות בשדה ולא בזיבול בידיים. וא"כ לפו"ר נראה ממשנה זו אחת משתים: או שגרמא אסורה בשביעית, או (כפי שנראה מהירושלמי) שעבודה ע"י בהמה, וק"ו ע"י טרקטור הפועל מעצמו, אינה נחשבת לגרמא.

והנה בעניני שבת מתיחס הרצ"פ פרנק לשאלה זו במסגרת דיון בפתיחת גג מעל שתילים בשבת, האם יש בכך משום תולדת זורע. שם דן הרצ"פ פרנק בין השאר בשאלה מדוע נקנוס אדם המדייר שדהו בשביעית כאשר זה גרמא בלבד, ומאותה סיבה, כיצד ניתן לחייב אדם כזה בשבת משום חורש (הר-צבי או"ח ח"א ריא, ומשם הועתק לאוצר השביעית סי' טו). הוא כותב שאכן לשיטת רש"י דיור נחשב לעבודת קרקע, שנאסרה בכלל מלאכות שביעית, אע"פ שאיננה אלא גרמא, ואף מהירושלמי הנ"ל מוכח שהמעמיד בהמותיו בשדה נחשב למזבל בידיים. לעומת זאת, לשיטת ה"נמוקי יוסף" דיור איננו נחשב כעבודה בידיים והאיסור הוא מחמת שנראה כמזבל¹³. לדברי הרצ"פ פרנק יתכן שהנימוקי יוסף כותב זאת שלא אליבא דהלכתא, כיון שלהלכה נראה מהירושלמי, שמדייר נחשב למעשה בידיים ומטעם חיצוי.

לבסוף מעלה הרצ"פ פרנק אפשרות שכוונת הירושלמי היא שחייב אינו אלא מדרבנן¹⁴. ממילא מדייר איננו מעשה אדם, ונאסר רק משום מראית עין, כיוון **ד"בעלי חיים לא נכנסים לסוג נזקי אש ... ולא אדם המזיק הוא".** ובכל אופן **"לענין עבודה בשביעית חשיב עבודה חשובה"** ולכן קנסו אותו שלא יזרע בשמינית שדה שנדיירה בשביעית.

רואים אנו שאף העמדת בהמה העושה מלאכה בעצמה לא פשוט לראותה כגרמא. בפשטות נחשב הדבר למעשה בידיים, ואף אם נראה זאת כגרמא מוצאים אנו שלענין

13. כן נראה לכאורה גם מהערוך ערך דר ומהרמב"ם בפיהמ"ש וב"משנה תורה" שמדבריהם עולה שההיתר בפ"ג מ"ד לדייר חלק משדהו בשביעית ("עושה סחר בית סאתיים") נובע מכך שאינו עושה בידיים ועיין במהר"י קורקוס (פ"ב ה"ד) ובפאת השולחן (פ"כ אות לד). אך היתר כזה קשה לישב עם איסור דיור במועד (רמב"ם יו"ט ח,יא) ששם לכאורה עיקר האיסור הוא הטרחה ולא טרח כלל ואם בשביעית דנאסרה כל עבודת קוקע הותר דיור מה טעם נאסור במועד? ולכן יותר נראה שדיור נחשב לעבודה וטעם ההיתר הוא כיוון שמתכוון להעמיד בהמותיו ולא כדי לדייר שדהו, והגבילוהו כיצד יעמיד צאנו בשדהו באופן מותר מבלי לעבור על איסור דיור (וכן פירשו הר"ש הרע"ב תפא"י, הגר"א הרש"ס הראב"ד ועוד וכן הבין גם ה"משנה ראשונה" בדעת הרמב"ם וכן כנראה פירש הרדב"ז).

14. לכאורה, היה מקום לישב שהירושלמי איננו מסכים לדרשה שגרמא שרי ורבנן (החולקים על ר' יוסי במשנה שבת טז,ה) המתירים לשים כלים מלאים מים כדי שהדליקה לא תעבור ה"ז לא מטעם היתר כבוי בגרמא אלא מטעם היתר למנוע התפשטות האש ואין כוונתו לכבותה ואם נכבית לא חיישין דהוי אינו מתכוון ואולי אף משאצל"ג, ואכמ"ל.

עבודה בשביעית גם גרמא נחשבת למלאכה חשובה עד כדי כך שגזרו על שדה שנעבדה ונדיירה בגרמא בשביעית שלא תזרע בשמינית. וזאת, אף שמדובר במלאכה דרבנן שנעשתה בגרמא ע"י בהמה! ק"ו שאין מקום להקל בפשטות בעשיית מלאכה בגרמא כשמדובר במלאכה האסורה מהתורה באיסור מוחלט וברור.^ד

ח. לדעת הרצ"פ פרנק זריעה ע"י בהמה נחשבת לגרמא

למרות האמור היה הרצ"פ פרנק הראשון שנטה להקל למעשה בנושא הגרמא בשביעית. הוא דן בשאלה אם זריעה בגרמא יש בה איסור תורה בשביעית ואם זריעה ע"י בהמה המושכת עגלה מנוקבת המלאה עמיר נחשבת לגרמא (הר צבי, כרם ציון, אוצר השביעית, סי' יב). השאלה המעשית היתה האם בזריעה ע"י עגלה הנמשכת ע"י בהמה מיחסים את הזריעה לאדם שהעמידה והכניסה לשדה או הזריעה מיוחסת לבהמה והארם רק גורם.

הרצ"פ פרנק מדמה זאת לסוגיית המעמיד בהמת חבירו על קמת חבירו והבהמה אוכלת ומזיקה קמה זו, האם ניתן ליחס את המעשה לאדם שהוא נחשב למזיק בידיו למרות שהנזק נעשה ע"י אכילת הבהמה, או שאפשר לחייבו רק בתורת ממונו שהזיק.

ההלכה במקרה זה היא שהמעשה **מתיחס לאדם** וממילא זריעה ע"י עגלה מנוקבת הנמשכת ע"י בהמה הרי היא כזריעה בידיים, אלא שהרצ"פ פרנק מפקפק שמא נקבעה ההלכה כך מספק כיוון שנזקים דינם כאיסורים דספיקא לחומרא, אך בשביעית דרבנן אולי ניתן לסמוך על דעת הראשונים שלא רואים זאת כמעשה בידיים אלא כנזקי ממונו.

אך עדיין מתקשה הרצ"פ פרנק, מדוע שונה העמדת בהמה לאותם ראשונים מהעמדת אבנו סכיננו ומשאו בראש גגו ונפלו ברוח מצויה שמתחייב על נזקיהם כמעשה עצמו (מטעם אש - ואישו משום חיציו) "והרי העמדת בהמה ע"ג קמה קרובה לפשיעה שתאכלם יותר מרוח מצויה", ותירוצו הוא **דגזירת הכתוב היא דבעלי חיים** נתמעטו מדין אש ונתחייבו רק מדין שן ורגל כלומר מדין ממונו ולא מדין עצמו.

אלא שאם כך, טוען הרצ"פ פרנק, הרי שבמקרה והעמיד בהמה הרתומה לעגלה והנזק נעשה ע"י העגלה ה"ז כמעביר בעצמו את העגלה ומתחייב על מעשיו, ולפי"ז שוב יש להחמיר בזריעה ע"י עגלה מנוקבת שתחשב במעשיו. לבסוף, מסיק הרצ"פ פרנק שאף בשאלה זו נחלקו הראשונים ולפי דעת הסבורים שיש ליחס את הנזק שנעשה ע"י כלי ("דליל" - ב"ק י"ט ע"ב) הקשור לבהמה - לבהמה, הרי אף בעגלה המושכת בקרון ניתן להקל. ואמנם, כיון שההיתר בנוי ע"ג ספק-ספיקא הרי שבסיכום לא מחליט הרצ"פ פרנק בשאלה זו בודאות וכותב: "ואם כן יש **לדון** דדווקא גבי נזיקין מחמיר הרמ"א ... אבל בנוגע לאיסור שביעית שפיר יש לצרף שיטת התוס' והרא"ש דאין **בבהמה** דין אש לומר דחשיב כבידיים ובפרט לפי מה דנקטינן דשביעית בזה"ז דרבנן **יש מקום לדון** דבזריעה בעגלה המושכת בקרון אינו אלא ספק דרבנן ולקולא".

גם אם ההתרשמות מדברי הרצ"פ פרנק היא שלדעתו יש מקום לפשוט את הספיקות לקולא בנידון זה, הרי אין הדברים פשוטים לו כלל ועיקר ובודאי שאי אפשר לראות זאת כדרך לכתחילה (ועי' להלן סע' יט). בכל אופן, דיונו הוא ב**בהמה** המושכת בקרון ועובדה זו מהווה גורם מכריע (אולי אף גזה"כ) לקולא דבהמה ניתן ליחס את המעשה אליה, ומשמע במפורש שאין כל מקום להסיק מכאן לגבי טרקטור המושך עגלה מנוקבת.

ט. ההבחנה בין בהמה ובין טרקטור מודרני

הרצ"פ פרנק מדגיש לכל אורך דיונו בסוגית הגרמא שיסוד האפשרות להקל ולראות זאת כגרמא נעוץ בכך ש"**אין לאדם שום** שתוף פעולה בעצם מעשה הזריעה" וש"הוא רק מנהיג, אבל עצם הזריעה **עושה הבהמה** וכלפי האדם שפיר חשיב גרמא כי הוא גורם **שהבהמה תזרע**".

משתי סיבות ניתן לומר דווקא בבהמה (ולא בטרקטור) שהיא זורעת והאדם רק גורם. האחת: כיון שהיא הולכת אדעתא דנפשה ואין היא חץ שנורה ע"י האדם ואינה דומה לטרקטור שהופעל על ידו; השניה: בעגלה מנוקבת ובשק מנוקב קצב הנפילה, מקום הנפילה המדויק וכמות הנפילה כולם תלויים בתנודות העגלה ותנודות אלו תלויות בבהמה **בלבד** והם נקבעות ע"פ קצב הליכתה, ע"י צורת הליכתה, ע"פ הנקודות שעליהן תניח הבהמה את כפות רגליה וכו'. כיוון שכך, קל ליחס את הזריעה לבהמה ולראות את האדם כמנותק ממעשה הזריעה.

במקביל, ניתן היה אולי לראות טרקטור כזורע כאשר הוא גורר עגלה מנוקבת או שק מנוקב ואין לאדם שליטה מדויקת על הזריעה וזו נקבעת ע"פ **תנודות** הטרקטור המטלטלות את העגלה או השק נושאי הזרעים וגורמות לנפילת הזרעים, ותנודות אלו אינן בשליטת האדם המנהיג את הטרקטור, אלא תלויות בתנאי השטח ובאופן ייצור הטוקטור. לעומת זאת, במזרעות המצויות בשימוש כיום מפעיל הטרקטור הוא שקובע במדויק את קצב נפילת הזרעים, את הרווח המדויק שביניהם ואת עומק הטמנתם בקרקע והזריעה איננה תלויה בתנודות הטרקטור ובקצב נסיעתו וכל גרעין מוטמן במקום המדויק שנקבע לו ע"י המפעיל. במקרה זה, קשה מאוד לראות את הזריעה כגרמא של האדם וכמעשה הטרקטור, ויש לראותה כגרזן ביד החוצב בו וכמעשה אדם וכחיציו ממש.¹⁵ *ה

י. האם עשיית פעולה במכונה נחשבת לגרמא

למרות האמור שטרקטור איננו דומה לבהמה, יש להודות שגם איננו דומה בדיוק לחץ או לגרזן. זאת, כיוון שלחץ ולגרזן אין כח עצמי משלהם וכל פעולתם נובעת מחמת כח האדם שמשתמש בהם. לעומת זאת, טרקטור שיש לו מנוע הרי הוא בעל כח משלו

15. ע' להלן הערה 36.

שלמרות שאין להכחיש שהאדם הפעילו וכווננו לעשיית הפעולה, אך לאחר מכן הפעולה נעשית בכוחו העצמי.

כדי לבחון האם הפעולה במקרה ביניים זה מתיחסת לאדם ונחשבת למעשה בידיים, או שהיא מתיחסת למכונה והאדם נחשב רק לגורם, נעייין במספר מקרים שבהם נדונה שאלה זו של שמוש במכונה / מכשיר / תכשיר בעלי כח עצמי, בדברי הרצ"פ פרנק עצמו.

במקום אחר דן הרצ"פ פרנק באחד שהיה אנוס להעביר זקנו בשבת והיה יכול לבחור בין העברה בסם ע"י עצמו ובין העברה בתער ע"י נכרי. הרצ"פ פרנק דן בשאלה אם מעשה הסם המשיך את השיעור נחשב למעשה האדם או לא. מסקנתו: "ובכן, מעביר שער בשבת בסם הוא מחלל שבת בידיים" ולכן עדיף שיגלח ע"י נכרי אף שבכך יעבור על חמישה לאווין של "פאת זקנם לא יגלחו" (חיו"ד סימן קמד).

וכן דן הרצ"פ פרנק בשאלה זו לגבי הכנסת חפץ בשבת מרשות הרבים לרשות היחיד ע"י מגנט, שרב אחד ראה בכך גרמא כיוון שלא הכניס בכוחו, והתיר משום כך בשעת צורך להביא סכין מילה שהיה נחוץ. הרצ"פ פרנק (או"ח ח"א קלב) מסיק: "... ונמצא דמגמרא דידן יש סיוע רב לשיטת אבן העוזר וממילא דיש לחוש להנחת המגנט דהוי כמכניס בידיים מרה"ר לרה"י ... ובנוגע לשאלתנו יש להוסיף דכמו דבהניח אבנו סכין ומשאו בראש גגו והרוח מוליכו דחייב משום חיצו ... כן זה המניח מגנט שמושך את הסכין ומכניסו מרה"ר לרה"י **דינו כמכניס בידיים** ..."

במקום נוסף דן הרצ"פ פרנק במים שנמשכו ונשאבו בכח החשמל אם נחשבים לשאובים לענין פסול מקווה (הדיון נוגע לבריכת שחיה שבה המים מסתננים ומתנקזים ע"י זרימה במעגל מחזורי והבירור נוגע הן לשאלת זוחלין והן לשאלת שאובין). שם כותב הרצ"פ פרנק: "ואפילו אם בשעת הטבילה יסגרו את החשמל ... והטבילה תהא באשבורן ממש ... עדיין ליבי מהסס ... דהרי הוצאת המים ... נעשית בכח החשמל ... **וכן זה הוא כח האדם שהדליק את החשמל**, ולחד תירוצא בתוס' (סנהדרין עז,א) הא דקי"ל איש משום חיצו דינו ככח אדם עצמו לכל דבר הוא לאו דווקא לענין נזיקין לחוד אלא לגבי **שאר עניני תורה כל היכי דבעינן כח גברא אם נעשה בדין איש משום חיצו חשיב כאילו האדם עשה זה בידיים** ... ומים הללו שנכנסים לבריכה בכח החשמל שהודלק בידי אדם דינם כשאובים ופסולים לטבילה" (חיו"ד קעז).

במקום אחר דן הרצ"פ פרנק בענין זריקות לתרנגולים הגורמים לסרוס ומתוך כך להשמנתם האם מותר לעשות זאת או שיש בכך איסור סרוס. גם כאן עוסק הרצ"פ פרנק בשאלת הגרמא, שהרי איננו מסרס בידיו, ומסקנתו היא שאם אמנם נפסדים אברי ההולדה מכח הסם הרי שהמזריק נחשב למסרס בידיים, ולא אמרינן דהוא רק גורם והסם הוא המסרס. אם עושה מעשה בידיו אף שמעשה זה איננו סרוס ישיר אלא באופן עקיף ה"ז נחשב לסרוס בידים ודעתו של הרצ"פ פרנק היא שהוא יחשב למסרס בידיים אף שהזריקה נעשית בשאר חלקי הגוף ולא באברי ההולדה (הר צבי יו"ד כג).

מכל זאת נלמד שלרצ"פ פרנק כלל לא פשוט שעשיית מלאכה בידי מכונה המופעלת בידי האדם או ע"י סם המובא ע"י האדם נחשבת לגרמא ביחס לאדם. להיפך, מתוך דבריו נראה שהפעלת המכונה ע"י האדם והכוונתה לעשיית פעולה מסוימת קרובה מאוד להחשב כמעשה ידי האדם.¹⁶

לענין זה קשורה מחלוקת מג"א ואבן-העוזר בשאלת טחינה בשבת ע"י ריחיים של מים, האם נחשבת למעשה בידיים, או לגרמא בעלמא כיוון שהטחינה עצמה נעשית בכח המים שמניעים את הריחיים ולא בכח האדם (מג"א רנב, כ; אבן-העוזר סי' שכח). לשיטתו של המג"א שמקל בכך יש מקום, לכאורה, להסיק לקולא גם בנידון דידן, אלא שעדיין יש לחלק בין הבאת חיטים לריחיים המסתובבים בכח המים ובין הבאת המכונה למקומה ע"י האדם שבזה יתכן שגם המג"א יודה שנחשב למעשה בידיים (דבמקרב האש לדבר ודאי הווי חיציו ואילו במקרב הדבר לאש נחלקו ראשונים. עיין "מעשה וגרמא בהלכה", חלק שני, אשו משום חיציו, פרק ז'). ועוד כתב הבה"ל (רנ"ב, ד"ה "להשמעת קול") שאף למג"א כשמפעיל את הריחיים נראה שחייב כיוון שנחשב למעשה בידיים" דהלא תיכף מתחיל להטחן **והוא עושה מעשה ממש שעל ידו מסבב הריחיים בכוחו**". ועוד יש לזכור את דברי הבה"ל שם על המג"א: **"וכל האחרונים דחו ראיתו וכן בסמ"ג ובסמ"ק (שעליהם סמך המג"א) לא נמצא שום רמז לזה וכן ברמב"ם פ"ח (המובא במג"א הנ"ל) אין הוכחה לזה"**.¹⁷

יא. תועלת מכשיר הגרמא וה"גז הקבוע"

כדי שמכונה תוכל בכל אופן להחשב כגרמא, הרי זה בתנאי שהיא לא תהיה כחיציו של האדם. ב"ריחיים של מים" הדבר אפשרי כיוון שהאדם רק מסיר מחסום המונע מהמים לסובב את הריחיים ולפחות לגבי המשך הסבובים ("כח שני") ניתן לומר שאין הם חיציו האדם. במציאות זו דן המג"א ומחדש שלמרות שהאדם מביא את החיטים לריחיים אלו, כיוון שהם טוחנים לא מחמת כוחו - איננו חייב. השאלה היא האם גם טרקטור ניתן להפעיל מבלי שהדבר יחשב לחיציו?

כאן הדברים אינם פשוטים. למרות שהאדם יכול את דוושת הדלק למצב קבוע¹⁶, יציב מונע ("בלם") ורק לאחר ההפעלה יסיר את המונע, הרי שאין הדבר דומה ל"ריחיים של מים" כיוון שכח הטרקטור שלא ככח הריחים נובע מחמת בעירה שהבעיר האדם ("ואשו משום חיציו")¹⁷

16. כאמור לעיל(הע' 1) "הגז הקבוע" הינו תנאי בהיתר הגרמא. הכוונה כנראה גם למהירות קבועה, ונפקא מינה שאין להעביר הילוכים כדי לשנות את קצב הנסיעה, וכמובן אין להסיט את מצערת היד בעת הנסיעה ע"מ "להוסיף גז".

17. והשווה גם ל"ורה חץ שאף הוא מותח את קשתו ולבסוף רק משחרר את החץ שעף מכח ה"קשת". לעומת זאת, אם אחד יניע וחברו ישחרר בלמים יש מקום, אולי, לדבר על הסרת מונע, אך גם זה איננו פשוט, ונראה שהסרת מונע שייכת רק במקום שבו יש כח טבעי (כח משיכה, כח זרימת מים וכדו')

בשלב זה, נכנס לפעולה מכשיר הגרמא. הטרקטור אף אם הוא חיצונית האדם איננו עושה כלום בשדה מבלי שהמחרישה או המזריעה המחוברות אליו יורדו לקרקע. אם הורדה זו לא תעשה בידיים אלא "מעצמה", יש מקום לומר שהטרקטור זורע או חורש בגרמא, ולשם כך נועד מכשיר הגרמא¹⁸.

יב. מחלוקת הרצ"פ פרנק והחזו"א בענין טרקטור

הטוענים שהסעת טרקטור איננה נחשבת לדעת הרצ"פ למעשה בידיים מסתמכים על דבריו באוצר השביעית סי' יא, שם הוא מפקפק בדברי החזו"א דפשיטא ליה "... ומכאן לחורש במכונה שמתניעה ע"י קיטור או ע"י חשמל והאדם מכונן אותה שתלך לפי תלמי השדה, אף אם אין כאן כח האדם בעצם החרישה, המכונה היא כלי האומנות של האדם והעמדת המכונה על השדה וכיוון הפרקים על מכונם לצורך החרישה זהו מלאכת חרישה וחייב עליה חטאת" (חזו"א שביעית כז, א ועי' כה, לח). אלא שאם נדייק בדברי הרב פרנק נווכח שאין הוא חולק על החזו"א במקרה והאדם מסייע את הטרקטור שיהיה חייב משום חורש וכל פקפוקו הוא על המשתמע מהחזו"א שגם אם לא היה ניתן ליחס את תנועת הטרקטור לאדם - כגון אם כל פעולתו היתה ב"הסרת המונע" ואין הוא אלא גורם להסיעו - בכל אופן, היה מתחייב משום חורש כיוון שזו דרך החרישה. על נקודה זו בלבד חולק הרצ"פ פרנק וטוען שאם האדם רק מסיר את המונע והטרקטור נע מעצמו הרי שהעובדה שזו דרך חרישה אינה מספקת לחייב ואם בעצם החרישה אין האדם משתף פעולה כלל ולא מעשה אדם הוא, אי אפשר לחייבו.

אך לגבי השאלה האם ניתן לראות את פעולות נהג הטרקטור בהסרת מונע בלבד והטרקטור מעצמו הולך או שהם נחשבות לחציו הישירים, בכך לא דן הרצ"פ פרנק ולא

שאתה רק מסיר את המונע מכאן זה לפעול (ועיין הר צבי יו"ד סי' יב ובחלק או"ח א' ב"טל הרים" בסוף מלאכת זורע ובתשובת הרב אליעזרוב שליט"א ב"שאלו ציון" סי' כח סעיף ו' ועוד) או במקום שבו הכח הראשוני מופעל ומכוון לפני זמן האיסור, כגון בערב שבת שאין כל איסור לעשות המלאכה וכד'.
18. לדעתי, קשה לקבל ששמוש במכשיר הגרמא מספיק כדי להחשיב את הורדת המזריעה לגרמא. זאת, כיוון שהכח המחזורי שגורם להורדת המזריעה אחר הלחיצה על המכשיר הוא עצמו הופעל "ונורה" קודם לכן ע"י מפעיל הטרקטור. ושוב אין זה דומה ל"ריחיים של מים" אלא לטרקטור שכוח תנועתו נוצר ע"י בעירה שהבעיר האדם וכן"ל הע' 17. ספק אם הפעלה בשני שלבים (הפעלת הכח המחזורי בידיים ולאחר מכן, הכנסת הגורם - ושוב בידיים - שאותו מפעיל הכח המחזורי) מספיקה להחשב כגרמא. זה גם אינו דומה בדיוק ל"שעון שבת" שבו ה"כח המחזורי" המפעיל, פועל כבר מערב שבת, שם גם אם אצרף את שני השלבים ואומר שהדבר נעשה בידיים הרי שתחילת ההפעלה בידיים היתה בערב שבת ובכך אין איסור ורק סיום ההפעלה נעשה בשבת וזה ניתן לראות כגרמא, דהיינו, מכשיר הגרמא וה"גז הקבוע" נועדו להפוך את הטרקטור ל"ריחיים של מים" אך ספק רב אם מצליחים הם במשימה זו.

מכריע, ולכן אין להביא מדבריו שם כל ראייה באשר לעמדתו למעשה בענין זריעה וחרישה בעזרת טרקטור.¹⁹ ה

ג. כיוון הטרקטור נחשב לדעת הרב פרנק למעשה בידיים

גם אם נצליח להגיע לידי כך שהטרקטור יסע ויזרע מעצמו כ"ריחיים של מים" ולא כחיצי האדם, הרי שהדבר יועיל בתנאי שהאדם לא יתערב ויסייע למעשה הטרקטור. אך אם האדם יכוון בידיו את הטרקטור הזורע מעצמו, נראה שהכיוון מספיק, לדעת הרצ"פ פרנק, להחשיבו כזורע בידיים. ממילא, גם אם נאמר שמכשיר הגרמא ו"הגז הקבוע" הופכים את הטרקטור לזורע מעצמו, הרי שהנהגתו וכיוונו ע"י האדם ייחשבו למעשה בידים. כך נראה מדיונו של הרצ"פ פרנק בשאלה אחרת הנוגעת להקפת הראש במכונת גלוח חשמלית שאולי תחשב כגרמא שהרי המכונה היא שמגלחת (בכח החשמל) ולא האדם וכל מעשהו מסתכם בכיוונה והחזקתה במקומה. בשאלה זו קובע הרצ"פ פרנק שכיוון **שהוא** "מצדדה ומכוון אותה שתוכל לגלח", המכונה נחשבת ל"גרזן ביד החוצב בו" ולכן "אין לצדד שיהא בזה דין גרמא" והמקיף במכונה לוקה (יו"ד קמג).

ואם תאמר שיש לחלק בין מכונת גלוח **שמחזיקה בידו** ובין טרקטור, מצינו במקום אחר שהרצ"פ פרנק עצמו עורך השוואה בין השניים. בדיון בענין היתר שותפות עם מחללי שבת בקניית מכונת קצירה שיש לחשוש שיקצרו בה בשבת, דן הרצ"פ פרנק, בין השאר, בשאלה אם יש קולא בקצירה ע"י מכונת קצירה שאין היא נחשבת אלא לגרמא. ושם כותב הרצ"פ פרנק (או"ח ח"א קכה): "ואם כי יש לחלק ולומר שמכונת חשמל של קצירה אינה דומה ממש למכונת חשמל של גלוח דהתם הוא מוליכה ממש בידים, מ"מ גם בקצירה צריך עכ"פ להנהיגה **ולכוון הלוכה** וכעין זה בחורש ע"י בהמה ... ועדיין צ"ע." הנה ראינו דהכיוון נחשב לרצ"פ פרנק כמעשה בידים ולמרות שהוא מוסיף דעדיין צ"ע²⁰ הרי מסקנתו שם היא שאין להקל להחשיב זאת לגרמא.^ט

בהתאם לאותו עקרון כתב הרצ"פ פרנק גם במקום אחר (הר צבי או"ח ק"כ) לענין השקית לבנים בשבת ע"י גוי במקום הפסד מרובה, שאף אם ניתן לפתור בעיה זו ע"י גוי אם יעשה זאת בדרך של גרמא הרי שהדבר אפשרי רק במקום שהמים מוזרמים למקום אחד, אך במקום שהגוי "צריך להוליך את הצינור ... **ולהביאו ולכוונו** שהמים

19. מסגנון דבריו עולה שהוא דן במצב תיאורטי ולא בשאלה מעשית, וכן מצוי הרבה בדבריו. ועי' להלן הערה 26.

20. התלבטות זו של הרצ"פ פרנק מצביעה על חסרון ברעיון הזמירה בגרמא מעבר לזריעה וחרישה. זאת, כיון שבזמירה האדם מחזיק ומכוון את המזמרה בידיו ממש וללא החזקה זו לא תהיה כל זמירה. בכך, דומה הדבר למכונת גלוח ולחרישה שללא החזקת המכונה או המחרישה בידיו הפעולה לא תתבצע ולכן נחשב לעושה בידיו. מה שאין כן בטרקטור ובבהמה הזורעת שאף אם האדם יעזבם יכולים הם להמשיך ולו לזמן קצר, לזרוע בעצמם, ולכן נותר לדון ולדבר שם על גרמא.^ט

יבואו על הלבנים המפוזרים לפניו, הרי עצם הדבר לדבר את הצנור ולהפנותו על כל מקום ומקום חשיב עושה מלאכה בידים!²¹ *

יד. כיוון מקום הזריעה בשביעית חמור משבת

בענין שאלת כיוון הטרקטור שנחשב למעשה בידים יש מקום אולי לחלק בין הסטת טרקטור "זורע מאליו" לבין הסטת צנור המשקה מאליו או מכונה הקוצרת מאליו שבשניים האחרונים הרי שההסטה נחשבת למעשה בידים, כיון שמעשי האדם מכוונים את המכונה או הצנור לעשיית פעולה חדשה, להשקיית לבינה או צמח חדש או לקצירת שיבלת חדשה, שמבלעדי מעשיו לא היה הדבר נעשה. לעומת זאת, בזריעה הרי שהסטת הטרקטור איננה מביאה לזריעה חדשה אלא מביאה רק לשינוי מקום הזריעה, והזרע ללא ההסטה היה נופל ממילא במקום אחר "ומה לי הכא ומה לי התם?" חילוק זה יכול לענות רק על זריעה ע"י טרקטור, אך בחרישה הדבר דומה להסטת צנור מים או מכונת קצירה שהרי בכך האדם חורש תלם במקום חדש שללא הסטת ההגה לא היה נחרש. אלא שגם לגבי זריעה יש להסתפק אם אפשר לקבל חילוק זה, משתי סיבות: האחת -מעשית, והאחרת - עקרונית.

ההערה המעשית היא דתינח אם הסטת הטרקטור רק קובעת את מקום הזריעה, אך מבחינה מעשית פעמים רבות הסטיה נובעת מחמת סלע או דבר אחר שאם הזרעים היו נופלים עליו לא היו נזרעים כלל וממילא הסטת הטרקטור מביאה לעשיית המלאכה גופה.

ההערה העקרונית היא שיש לחלק לענין זה בין שבת לשביעית. בשבת ניתן אולי לומר "מה לי הכא ומה לי התם" כיוון שמעשה האיסור הוא מלאכת הזריעה היוצרת מזרע צמח - ולגבי מלאכה זו אין שינוי המקום משמעותי. אך בשביעית שההקפדה היא **שהארץ לא תזרע** (ולא שהזרע לא יתפתח) - "**שדך** לא תזרע", "**ושבתה הארץ שבת לה**" (ויקרא כה) - הרי שכאן אי אפשר לומר "מה לי הכא ומה לי התם" כיוון שסוד האיסור הוא זריעת הארץ²² והרי זה דומה לחלוטין לחרישה שמעשה הכיוון גורם

21. גם מתשובה זו משמע שעצם החזקת המזמרה ביד הינה בעייתית ביותר. שם מציע הרצ"פ פרנק שגוי א' יחזיק את הצנור מעל לכלי וחברו הגוי יפתח את המים שיזרמו לכלי. לאחר מכן, יסיר הגוי הראשון את הכלי והמים יזרמו על הלבנים. לכשיצטרך להפנות את הצנור יסגור את המים ואז יכוון את הצנור למקום השני ושוב יעשו אותה פעולה. אלא שלאחר הצעה זו כותב הרצ"פ פרנק "ועדיין יש לעיין בזה אם בזה שהגוי מחזיק בידו את הצנור גם זה יחשב ככח אדם, שהרי הוא בידים מכוון שהמים יזרמו על הלבנים, וא"כ אפשר שצריכים לסדר שכל זמן הזרימה לא יחזיק בידו אלא יהא מונח ע"ג כלי או שולחן שלא יצטרך להחזיק בידיו." ²⁰

22. זאת, מבלי להתייחס לשאלה אם מאיסור הוא על הגברא או על הארץ והאם יש חיוב נוסף של "ושבתה הארץ" גם מעבר לאיסור האדם ל זרוע בידיו (בשאלות אלו יש לדון כשמבררים את שאלת הזריעה בגרמא או ע"י גוי, ועי' לעיל הע' 12), אך כאן אפילו נניח שהאיסור הוא על הגברא, הרי שמ"מ האיסור עליו הוא לזרוע את הארץ, כמו שנאסר עליו לחרוש את הארץ.

לחרישת תלם נוסף וחדש, הרי גם כאן מביאים מעשית לזריעת מקום חדש ונוסף בארץ²³ *יא

חילוק זה שבין שבת לשביעית יכול לשמש גם מקור להוראתו של הרב גורן שליט"א שאם אין מכשיר השהיה יתחילו תמיד את הזריעה במקום שאינו ראוי לזריעה או **במקום זרוע כבר** (מאורות א, עמ' 27). כמובן, שבהלכות שבת הזרוע בשדה שזרועה כבר איננו נפטר משום כך על מלאכת הזריעה שעשה (אם המקום ראוי להצמיח). לעומת זאת, בשביעית יש מקום לסברה שהזרוע בשדה שזרועה כבר כל צרכה איננו מתחייב משום שביעית כיוון שלמרות שעשה פעולת זריעה הרי שלא אהנו מעשיו לזרוע חלק חדש ונוסף משדהו ומארצו²⁴.

מכל אלו נראה שאף לדעת הרצ"פ פרנק שהקל בגרמא אין דבריו אמורים לגבי זריעה בטרקטור, ולו רק בגלל העובדה שכיוון הטרקטור והנהגתו נחשבים, כנראה מדבריו, למעשה גמור בידיים. ואף שגם בזריעה בבהמה בה דן הרצ"פ פרנק, האדם הוא שמנהיג הבהמה לתלמיה, הרי שיש חילוק גדול בין השניים, שבבהמה כל הסתה וכיוונה אינו אלא גרמא שהרי אין הוא אלא גורם לה להבין שרצונו שתסטה ממסלולה והיא **מעצמה** סוטה ופונה, מה שאין כן בהסטה הטרקטור ע"י ההגה שזו הסטה בידי ממש, ואם הסטה זו יש בה עשיית איסור ה"ז כעושה מלאכה בידיים²⁵ *יב

23. הבחנה זו שבין שבת ובין שביעית מתבטאת גם בעובדה שבשבת אסורה זריעה גם בחו"ל וגם במים כיוון שסוף סוף מלאכת הזריעה נעשית (לגבי עציץ שאינו נקוב שי"א שפטור בשבת ה"ז משום שאין **דרך זריעה בכך** ולא כיוון שנאסרה רק זריעה בארץ. עיין אג"ט, זורע, אות כג ס"ק א ונשמת אדם הל' שבת כלל יא אות א). לעומת זאת, בשביעית אם המים מנותקים מהקרקע ואינם נחשבים ל"שדך" פשיטא שאין מקום לאסור רק כיוון שזו מלאכת זריעה שמגדל ומצמיח כיוון שהתורה אסרה דווקא הצמחה וזריעה ב"שדך". ממילא בשביעית הולכת הטרקטור וכיוון הזריעה הוא עיקר האיסור כמו בחרישה, בהשקיה וכו'.

24. ע"פ הוראה זו של הרב גורן, קימת גם בעיה מעשית נוספת, אם הכיוון מביא לידי כך שהטרקטור לא יזרע בשטח זרוע כבר, ה"ז שוב כזריעה בידיים שהרי זריעה על שטח זרוע אינה נחשבת לאיסור בשביעית וממילא אהנו מעשיו לעשיית הזריעה. וכידוע, כיוון למניעת עליה על שטח זרוע הינו פעולה תמידית של נהג הטרקטור שהרי זורעים שורה צמודה לחברתה.

25. לגבי חרישה בבהמה מודה גם הרצ"פ פרנק שהאדם חייב מפני שהוא מנהיגה ומכוונה לתלמיה ומסייע בגוף המלאכה (יו"ד קמג). ויש לשאול מאי שנא כיוון התלמים בחרישה בבהמה מכוון התלמים בזריעה ע"י הבהמה שנחשב לגרמא?

התשובה לכך היא שבחרישה כיוון התלם אינו נעשה ע"י הבהמה בלבד כיון שהאדם מחזיק את המחרישה ובכך הוא קובע את מקום התלם ואת כיוונו שהרי דברים אלו נקבעים כתוצאה מצורת אחיזתו את המחרישה והזווית והעומק שבה הוא נועץ אותה בקרקע, ועל כן אין הוא רק מכוון ומנהיג בגרמא אלא פעולת הכוון, ובעקבות זאת החרישה כולה מתיחסת אליו והבהמה מספקת רק את הכח לעשיית פעולה זו. מה שאין כן בזריעה בבהמה שכאמור לעיל (סעיף ט) אין לאדם שליטה על מקום נפילת הזרעים ועל קצב הנפילה וממילא ניתן לומר שלא הוא הזרוע אלא בהמתו שרק בה ובהתנהגותה תלויים דברים אלו, ולגבי הכיוון אין זה אלא גרמא.

טו. שינוי בשביעית

במקום אחר (הר צבי, כרם ציון, יא) מעלה הרצ"פ פרנק את האפשרות שעצם השינוי בצורת הזריעה (ע"י מכונה) יחשיב את המלאכה לתולדה שאינה אסורה אלא מדרבנן, וממילא אף אם זריעה במכונה איננה גרמא, הרי שבגלל השינוי שבה אין היא אסורה אלא מדרבנן. והנה דעת ה"חזון איש" זצ"ל (וכן כנראה גם מהרב קוק זצ"ל בקונטרס אחרון יא) שכל שינוי בפעולה שאיננו מביא לשינוי בתוצאה אין בו בכדי להפקיע שם אב מהמלאכה. למרות שהרב פרנק דן בהכרעה זו, נראה שלמסקנה אין הוא חולק וכל דיונו²⁶ בענין זריעה במכונה אם עובר על ל"ת סובב סביב השאלה אם ניתן לראות זאת כגרמא ולא כמעשה האדם.^{גי*}

כך גם נראה מתוך מסקנתו שם שזריעה במים איננה נחשבת לשינוי ואיננה מוגדרת כתולדה, ולכאורה, פשוט שאם זה איננו נחשב לשינוי ק"ו שזריעה רגילה בשדה איננה יכולה להחשב לשינוי רק בגלל שנעשית במכונה.²⁷

יתירה מזו, בזמן הרצ"פ פרנק היה הדבר בגדר שינוי והיה מקום להתלבט בכך. אך כיום שוב לא ניתן לדבר על שינוי כפוטנר לגבי דרך זריעה שהפכה להיות הדרך הרגילה והיחידה כמעט לזריעה²⁸ (עיין בדברי הרב יעקב אריאל שליט"א במאמרו "שינוי וגרמא במלאכות שביעית" - שבילין אייר תדש"ס, שלדעתו אפילו שינוי מהזריעה הרגילה בשאר שנים לא יועיל כלל כיוון שאם נעשה הדבר במשך ימים רבים בכל שנת השמיטה ה"ז הופך לטבע שני ואינו שינוי יותר, וכל היתר שינוי מועיל בדבר ארעי כגון פקו"נ בשבת וכד').

לכאורה, מסקנה זו פשוטה היא דאם לא כך נמצא שאיסור התורה "שדך לא תזרע" לא נהג אלא בחקלאות העתיקה ושוב איננו שייך לחקלאות המודרנית שבה הזריעה בשביעית איננה אסורה מהתורה²⁹. וחלילה לומר כן שהרי מיסודי הדת להאמין בימות

26. שאלה זו נתנה בדברי הרצ"פ פרנק בדבר זריעה על פני המים בשביעית, שם היא מעיר על ספקו אם זריעה בעגלה מנוקבת נחשבת לשינוי ולתולדה. לעומת זאת, במסגרת ברור השאלה לגבי דין זריעה בעגלה כזו אין הוא מעלה כלל את השיקול הזה. יש לזכור גם שהרצ"פ פרנק לא כתב את הדברים לדפוס ודברים רבים נרשמו כשקול דעת וכחומר לעיון נוסף ולא כהכרעה או ככרור מוחלט (ועיין בהקדמה ל"הר צבי" חיו"ד וחאו"ח). נראה שהדיון בענין שינוי הוא אחר מהמקרים הללו שלא נדונו למעשה, אלא במו"מ תיאורטי בדברי החזו"א.

27. וקשה לומר דעשיית אותה פעולה במכונה במקום ביד מהווה שינוי משמעותי יותר מעשיית פעולה שונה לחלוטין מזריעה רגילה ודמיונה מתבטא רק במגמתה המשותפת להצמיח ולהנביט.

28. אף הרב גורן שליט"א שמעלה אפשרות להקל בשעת הדחק בשינוי בפעולה לבד, איננו מעלה את האפשרות שהזריעה במכונה - מהווה שינוי מספיק לענין זה ויש צורך בשינוי מהפעולה הרגילה (עיין מאורות א' עמ' 14).

29. ואף פסוקי התורה האומרים "וכי תאמרו מה נאכל בשנה השביעית הן לא נזרע ולא נאסוף את תבואתינו" הינם אנכרוניסטים, ח"ו, ונאמרו רק לתקופה בה הזריעה היתה בידיים, אך כיום שהזריעה נעשית במכונות ואין הם בכלל האיסור הרי נוכל לאכול בשפע שהרי נזרע את שדותינו כרגיל.

המשיח (הקדמת הרמב"ם לפרק חלק) ועיקר ענינו של מלך המשיח הוא "שהתורה הזאת חוקיה ומשפטיה לעולם ולעולמי עולמים" (הל' מלכים יא, ג) ולכן "חוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם, מקריבין קרבנות ועושין שמיטין ויובלות ככל מצוותה האמורה בתורה. (שם א). וכיון שבימות המשיח "עולם כמנהגו נוהג" ולא "יבטל דבר ממנהגו של עולם (שם יב, א) הרי ודאי שאיסור התורה "שדך לא תזרע" מתיחס לדרך הזריעה הרגילה והנהוגה, אף אם זו נעשית במכונה ולא נאמר, ח"ו, דבטל האיסור מדאורייתא ושוב איננו אמור לתקופת החקלאות המודרנית.³⁰

הרחבנו בברור דעתו של הגאון הרצ"פ פרנק זצ"ל, כיוון שהוא מהווה את עמוד התווך האיתן עליו התבססו וסמכו כל מי שנטו בצורה זו או אחרת להתיר מלאכות מסוימות בגרמא. בנימוקי המתירים כולם אין למעשה כל חדש מעבר למה שכבר נמצא בדברי הרצ"פ פרנק זצ"ל. לכן חשוב להוכיח שדברי הרצ"פ פרנק נאמרו אך ורק לגבי זריעה בבהמה ולא בזריעה מודרנית של ימינו, ואף זה נאמר בהסתייגות לא קטנה. וממילא, אי-אפשר לסמוך על דבריו כדי להתיר את השימוש בגרמא כפי שנהוג כיום.

טז. דעת הרב ישראלי שליט"א

הראשון שהציע להזדקק לרעיון הגרמא ולסמוך עליו הלכה למעשה לצורך זריעה אחר היתר מכירה, היה הרב ישראלי שליט"א. הדבר היה בשנת תשי"ב והצעתו הוגשה לעיון הרבנים הראשיים דאז, הרב הרצוג והרב עוזיאל זצ"ל.

אקדים ואומר כי כאשר פניתי לרב ישראלי שליט"א (במוצאי יום העצמאות תשמ"ו) ושאלתי אותו האם כאשר קימת התנגדות עקרונית, חוסר יכולת מעשית או התקוממות אידיאלוגית נגד זריעה ע"י גוי ניתן לסמוך על היתרו לזרוע בגרמא, ענה לי הרב ישראלי נחרצות (ואני מצטט): "בשום פנים ואופן לא!" ולכשהקשיתי - הרי ממך יצא למעשה היתר זה לראשונה? ענה לי הרב: "מה זה שייך, איך אפשר להשוות את המצב דאז למצב היום?" והוא סיכם: "הדבר לא בא בחשבון!".

משיחה בע"פ הבנתי שלדעתו, כל הסטת הגה נחשבת למעשה בידים אף שהטרקטור הופעל ע"י גרמא. אך גם כשהוצגה בפניו תוכנית לטרקטור שיופעל בגרמא וההיגוי יהיה אוטומטי, הביע הרב ישראלי את דעתו שהיתר הגרמא הינו רחוק ובעייתי מאד, ואין הצדקה לזרוע בדרך זו בשביעית, גם כאשר הגרמא מושלם.

למרות זאת, גרם המצב החמור בתשי"ב להזדקק להצעה זו, מתוך מודעות לחוסר האפשרות המוחלט לעשות בתקופה זו מלאכות דאוריתא ע"י נכרים. באותם ימי צנע היה נתון עם ישראל במצב חרום מבחינה כלכלית, מדינית ובטחונית וקיומה של

30. כמובן, שאם הטכנולוגיה המתפתחת תמצא פתרונות לספק את צרכינו בשנה השביעית גם ללא זריעה, הרי שאין בכך כל פגיעה באיסור התורה "שדך לא תזרע" שנשאר קיים כשהיה, ורק נתקיים בנו "וציוותי את ברכת"י שיכולים אנו לדאוג לצרכינו בעז"ה גם מבלי לזרוע את השנה השביעית.

המדינה לא היה מובטח. [למרות שעה קשה זו, מענין לעיין בהצעה בשלמותה ("התורה והמדינה" ד עמ' קלז). כל חקלאי נדרש לזרוע, לפחות, חלק מהשטח לפני שמיטה. הזריעה המוקדמת היתה כרוכה בסיכון מרובה והסכויים להצלחה היו מועטים, ובכל אופן, ההוראה היתה לזרוע בין 5% ל 20% לפני ר"ה, בהתאם למידת הסיכון בכל מקום, לאור התנאים האקלימיים והמשקיים.]

הזריעה שהותרה בשמיטה היתה "בעזרת מכוונת זריעה מונעת ע"י **בהמות**. רק במקרה ואין אפשרות להשתמש בבהמות ישתמשו בטרקטור כאשר פתיחת הצנורות להוצאת הזרעים תעשה בזמן שהטרקטור נמצא בתנועה. קביעת מידת ההכרח לשימוש בטרקטור **צריכה להיות ע"פ הוראת הרב**."

רעיון זה של זריעה ע"י טרקטור כאלטרנטיבה אחרונה ורחוקה מנומק שם על סמך דעתו של ה"מגן אברהם" בענין "ריחיים של מים". הרב ישראלי מציע לסמוך על המג"א בשעת הדחק, ולראות גם את הטרקטור כזרוע בכוחות עצמו והאדם רק מביאו למקומו ואין זו זריעה בידיים אלא בגרמא.³¹

תגובת הרבנים הראשיים להצעה היתה כדלהלן: **הרב עוזיאל** הכריע שכל זריעה שהיא בין ע"י בהמה ובין ע"י טרקטור אסורה, והכל היינו הך. כמו"כ אומר הרב עוזיאל ש"אין כאן ענין למה שכתב המג"א ... שהרי הכא ישראל הוא מניע ומוליך את הטרקטור. הלכך כשפותח צנורות ... הזרעים כשהטרקטור הולך, הרי הוא כזרוע בידיים, הואיל והוא מניע את הטרקטור והוא פותח את צנור הוצאת הזרעים (שם עמ' קמ). *י"ד

יז. דעת הרב הרצוג זצ"ל

למרות שהרב הרצוג זצ"ל לא שלל הצעה זו, הרי אין זה מכיוון שהוא התיר גרמא בשביעית, או פסק שגרמא בשביעית היא רק איסור דרבנן או שזריעה בעזרת טרקטור נחשבת לגרמא. הרב הרצוג מקדים להזהיר שח"ו שיקבע היתר זה כהלכה, והמדובר הוא רק בהוראת שעה עקב המצב הקשה. לעצם הענין, דעתו היא שזריעה ע"י הנהגת בהמה **קלה יותר** מזריעה בידיים וה"ז שינוי. אין הוא אומר ששינוי מועיל בשביעית להוריד את רמת האיסור לדרבנן ואין הוא קובע שזריעה בשינוי כזה מותרת אחר היתר מכירה, אלא שיש בכך איזה **זכר לשביעית** למרות שהוא זורע.^{טו}

לגבי טרקטור³² הוא מציע שפתיחת הצנורות תהיה בדרך הסרת מונע ואז הדבר יהיה **"יותר קל** מזרוע בידיים והוא **בבחינת גורם**. עכ"פ יש כאן שינוי **ועדיין צריך עיון**" (שם עמ' קמט).³³

31. עי' לעיל סוף סעיף י ולהלן הע' 36 לגבי הקושי לסמוך על המג"א.

32. בדברי הרב הרצוג זצ"ל ישנה אי בהירות. בקריאה ראשונה נראה כי הוא מתייחס גם לטרקטור, אך עיון נוסף מטיל ספק בכך, ומתוכן דבריו נראה שב"טרקטור" המוזכר בדבריו, כוונתו **למכונה** שבה מונחים הזרעים ושמחוברת לבהמה. כך מפורש בדבריו "בלכת הטרקטור ע"י הבהמה", וכן באמרו:

דהיינו, נראה מדבריו שלגבי זריעה בבהמה אם בפתיחת הצנורות לא תהיה זריעה בידיים, הרי תהיה זו זריעה קלה יותר מזריעה בידיים, ויש בה שינוי והיא בבחינת גרמא. אלא שיש להדגיש:

1. אין הוא מכריע או פוסק שדרך זו מותרת לאחר היתר מכירה, אלא רק שיש בכך קולא מסוימת ושינוי מסוים, שיש מקום להחזיק בה בשעת דחק זו כשא"א לזרוע ע"י גוי.
2. הוא מדגיש שהיתר זה איננו בגדר **הלכה** שנפסקת על ידו אלא כהוראת שעה עקב המצב.¹⁰⁰
3. אין הוא דן ומברר את בעית הזריעה במכונה ממונעת. כל התיחסותו נוגעת כנראה, לזריעה בכח בהמה בלבד (עיין הערה 32).

בהתאם לאזהרת הרב הרצוג שחש וחלילה מלקבוע את הדבר כהלכה לדורות, מתפרסם היתר זה רק בשנת תשי"ב ואילו בתשי"ט שוב אין היתר זה מוזכר בחוזרי הרבנות הראשית, למרות שכותב החוזרים הללו היה הרב ישראלי שליט"א. ההוראה בתשי"ט היתה לזרוע זריעת חורף **לפני ראש השנה**. לגבי זריעת האביב הורתה הרבנות הראשית: "מהראוי על כן לוותר על זריעת דגנים בעונת האביב **אם אי אפשר להזרע ע"י נכרים, והשי"ת ימלא חסרונם**. אולם אלו **שיראו עצמם מוכרחים** לזרוע באביב, יפנו בשאלה באופן פרטי בבוא העונה עם פרוט התנאים המיוחדים שלהם".

מתוך הדברים ברור שאף אם היו מתירים לזרוע בגרמא היה זה בדיעבד וההתיחסות לדרך זו היתה כרחוקה הרבה יותר מזריעה ע"י נכרים, ובכל מקרה, לא פורסמה ברבים.¹⁰¹

יח. הרב גורן מכריע כחזו"א

למעשה, גם הרב גורן שכאמור היה הראשון שהתיר גרמא לכתחילה, ראה את היתר הזריעה בטרקטור בעזרת מכשיר גרמא כדחוק ובעייתי עד מאוד מבחינה הלכתית. ולכן כתב שבמשקים שלא נמנעים מהעסקת נכרים **"אין כל סיבה** שבשנת השמיטה נכנס

בענין הטרקטור...נראה שפתיחת הצנורות תעשה ע"י איזה דבר מיכני...והנה בדרך שמציעים יש עכ"פ שנוי...כאן הבהמה היא המוליכה אלא שאדם פתח את הצנורות". ואם כך, אין בדבריו כל התיחסות להיתר הזריעה בעזרת טרקטור ממונע על סמך דברי המג"א, וכל דבריו מתיחסים לבהמה שגם בה יש להקפיד שפתיחת הצנורות תהיה בדרך הסרת מונע כדי שלא יתחייב בזריעה ברגע פתיחת הצנורות (גם מהמשך דבריו נראה שהוא דבר רק על בהמות והיתרו מבוסס על כך שהבהמה עושה מעצמה ואין דין מחמר וכו')¹⁰²

33. הרב הרצוג מעלה הצעה לעיון לפתוח את המזרעה כשהטרקטור עומד עדיין על גבול השדה שאינו מקום זרע ונופל לאיבוד, ואז הפתיחה לא תיחשב לזריעה, מכאן התפתח רעיון "התחלת הזריעה על השביל".

לדחוקים ולבעיות הלכתיות סבוכות כדי להתיר את העבודות החיוניות ... (מאורות א עמ' 27).³⁴ ואמנם, בענין שאלת חרישה וזריעה ע"י טרקטור מכריע הרב גורן למעשה כדעת החזו"א זצ"ל, וכותב: "בכל זאת, דעתי שיש לחוש לדעת החזו"א זצ"ל ... לכן כדי לא להכנס לספקות של איסורי תורה ולאחר שכבר הורה זקן, הלוא הוא הגאון החזו"א זצ"ל הקובע שיש במכונה משום מלאכת חרישה וחייבים עליה בשבת חטאת ובכלאיים משום מחפה וזורע, יש להתקין על כל מכונה חקלאית ממונעת מכשיר השהיה" וכו' (שם עמ' 13).

הפתרון המעשי המוצע ע"י הרב גורן - מכשיר הגרמא - איננו מובן כל צרכו. אילו היה החזו"א רואה את האדם כחורש וזורע בידיים רק בגלל הפעלת המכונה בתחילת החריש ניתן היה אולי³⁵ להבין שמכשיר ההשהיה מנתק את פעולת האדם מהפעלת המכונה ואין ההפעלה מיוחסת לו אלא בגרמא. אך הרי החזו"א מנמק את חיוב האדם בחטאת גם כיון "שהאדם מכונן אותה שתלך לפי תלמי השדה", ועל זה אומר החזו"א שאף שאין האדם חורש הרי "המכונה היא כלי האומנות של האדם והעמדת המכונה על השדה וכיוון הפרקים על מכונם" - היא היא שמחייבת אותו משום חורש, ובכך הרי אין מכשיר הגרמא מקל ולא כלום.³⁶

יט. בשולי הדברים

המסקנה העולה מכל האמור הוא שקשה ורחוק עד מאוד לומר שהזריעה בטרקטור (גם כאשר משתמשים במכשירי גרמא ומקפידים לנסוע בגז קבוע) נחשבת לזריעה בגרמא וזאת בגלל ההולכה בשדה, הכיוון והדיוק שאינם מאפשרים להתיחס לזריעה כנעשית מאליה. למעשה, כך גם מוכח מדבריהם של חקלאים רבים המסיחים לפי תומם וטוענים שזריעה ע"י גוי כרוכה בסיכון כלכלי גדול כיוון שמדובר בעבודה מקצועית ומדויקת. עצם העלאת טענה זו מוכיח ומאשר כמאה עדים את המסקנה הנ"ל שאי אפשר להתיחס לזריעה כזו כגרמא בלבד שמשמעותה שהאדם רק נוהג בטרקטור והטרקטור זורע מעצמו. ההשגחה המקצועית והכיוון שנעשה ע"י האדם גם לאחר השימוש במכשיר גרמא מחייבים לומר שהטרקטור איננו אלא כלי אומנות ביד האדם וכגרזן ביד החוצב בו.

34. ע"י לעיל סע' ו.

35. ע"י לעיל סעיף יא והערה 18.

36. בשיחה בע"פ התברר לי שהרב גורן עצמו מודע לקושי זה, ולמעשה הוא מסכים שלדעת החזו"א מכשיר הגרמא לא יועיל, ועיקר ביסוסו הוא על המג"א והחת"ס שהסכים עמו, אלא שגם הרב גורן עצמו מפקפק אם ניתן לדמות טרקטור לדינו של המג"א שהרי הוא אוזז "את המכונה ביד והטרקטור הוא כלי אומנותו המכונן אותו כרצונו, דמי טפי לחורש בשוורים שחייב" ואין זה "כריחים של מים שאין הריחיים בידו ככלי ביד האומן" (ע"י לעיל סעיף י' וסעיף טז). וכן בבואו לחלק בין טרקטור לבהמה כתב שבטרקטור "גם אם האדם רק מכונן את המכונה הוא מפעיל לרצונו את כל המערכות והכל נתון לשליטתו... ואינו תלוי ברצונו של גורם אחר" (ע"י מאורות א עמ' 12-13 ולעיל סע' ט).

יש להדגיש שגם אם תווצר אפשרות להגיע ל"גרמא" מושלם (פחות או יותר) כגון טרקטור ממוחשב שיתוכנת ויכוון לפני השנה השביעית, ספק רב אם יש מקום לילך בדרך זו.³⁷ ולא רק מחמת הספקות לגבי גרמא בשביעית או ביטול ה"זכר לשביעית" כפי שנקבע ע"י המתירים, אלא מאותה סיבה שיש לפקפק האם רצוי וראוי לפתח מכשירים אוטומטיים שיאפשרו לאדם להמשיך בשבת את היצור במפעל כרגיל בימות החול, להפעיל את מכשיר הוידאו ואת רכבו וכו'. שהרי בדרך זו תיעשה השבת, ח"ו, כשאר ימות החול מבלי שנעבור איסור תורה כל שהוא.

וצדקו דברי הרב חזקיה שבת' שהיה חבר הרבנות הראשית שכתב בענין היתר הגרמא ע"י בהמה לרצ"פ פרנק זצ"ל. "ולדעתי הקטן לו יהי צד היתר, בלי ספק שאין לנו להורות היתר ח"ו דע"ז בטלה השביעית" ואף הרצ"פ פרנק בתשובתו כותב (גאון צבי על כרם ציון הלכות שביעית פ"א אות ב): "הנה בעיקר דבריו ודאי צדק כת"ר שאין להתיר להדיא, וגם אני כל דברי יסבו רק לענין הלא-תעשה שבתורה שיש לדון טובא שאין בזה איסור תורה". ק"ו שהדברים יפים לדרך שלא הותרה ע"י הרצ"פ פרנק ואחרים ושספק גדול מאד אם ניתן כלל להחשיבה כגרמא.

כיום, שאין הכל מקפידים להזדקק ל"היתר המכירה" אך ורק כאשר אין כל ברירה ובשעת דחק גדולה ונוראה, ופעמים הרבה הזריעה נעשית מתוך תפישה שכיוון שהיתר המכירה מונהג ע"י הרבנות הראשית, אין כל הצדקה לשבש את חיינו הכלכליים והחברתיים, יש להזהר מלהפיץ מכשיר המבוסס על קולות רבות, דחוקות ומחודשות ולסייע בכך, ללא הצדקה, בהפעלת המשק החקלאי בשביעית בהיקף רגיל פחות או יותר.³⁷

לאור כל זאת, יובנו הנחיות הרבנות הראשית לקראת שנת השמיטה הבעל"ט שלכתחילה, כמובן, יש להשתדל למעט ככל האפשר בעשיית מלאכות בשביעית. לגבי מה שאי-אפשר להמנע ניתן להתיר, לאחר מכירה, רק מלאכות דרבנן, ומלאכות דאורייתא רק ע"י גוי. במקום שאין כל אפשרות לעשות ע"י גוי, יש לבחון את הסיבות לכך לגופן, לבדוק את נחיצות עשיית המלאכה ואת אפשרויות ההיתר החלופיות לעשייתן בכל מקרה ומקרה בפני-עצמו, אך אין מקום להתיר "גרמא" או כל היתר אחר לכל מקום ולכל מלאכה ללא הבחנה ובירור מדויק וספציפי אם מוצדק לסטות מההנחיה

37. ידוע שהרב גורן עצמו שהיה מוכן להקל בגרמא עקב התנגדותו להעסקת נכרים, מתנגד באותה מידה, לפחות, למכירת הקרקעות לגוי וכן מערער על תוקף המכירה מבחינה הלכתית (עיין הערה 2), ובשני המקרים הוא מציע את הפתרון רק כאשר באמת אין דרך אחרת, כי הרי בודאי שאין זו דרכה של תורה אליבא דידיה לפתור את בעיות ההלכה במדינת ישראל ע"י "גוי של שבת" ו"גוי של מדינת ישראל" שמוכרים לו את כל הארץ ועל סמך זה עובדים את האדמה.

ההלכתית הקבועה, ומבלי לבחון היטב האם הדרך החלופית המוצעת אמנם יש בה בכדי להקל מחומרת האיסור³⁸ יט

כ. סיכום ומסקנות

- א. יש מקום להטיל ספק גדול אם הורדת רמת מעשה האיסור של מלאכות האסורות מהתורה מדאורייתא לדרבנן, מועילה כדי לצאת ידי חובת ההגבלה שהתנו המתירים שאף לאחר "היתר מכירה" לא תגע ידי יהודי במלאכות האסורות מהתורה.
- ב. למרות שהרצ"פ פרנק נוטה להכריע שבגרמא בשביעית לא יהיה איסור תורה, הרי שהדברים אינם פשוטים לו כלל ועיקר ואף הוא בעצמו מודע למקורות המתנגדים, לכאורה, לקביעה זו ואמר את דבריו מתוך ספק.
- ג. אמנם הרצ"פ פרנק מעלה אפשרות לראות זריעה ע"י בהמה כזריעה בגרמא, אך דבריו אלו אמורים אך ורק לגבי זריעה ע"י בהמה ולא לזריעה במכונה המונעת ע"י טרקטור שאותה קשה מאוד לראות כגרמא.³
- ד. מכמה מקורות עולה שלדעת הרצ"פ פרנק מלאכה הנעשית בעזרת מכונה המופעלת ע"י האדם נחשבת למלאכה בידיים. ספק אם "גז קבוע" ומכשיר גרמא מספיקים כדי שהטרקטור לא ייחשב לחץ האדם. בכל מקרה הסטת הטרקטור לאחר מכן נחשבת למעשה בידיים.
- ה. מסיבה זו אי אפשר לראות את הזריעה בטרקטור כזריעה בגרמא והדבר נחשב לזריעה בידיים, ולא נמצא חולק בענין זה על פסקו המפורש של החזו"א (מחלוקת הרצ"פ פרנק על החזו"א היא במקרה והאדם לא מסיט את הטרקטור ואף לא מפעיל אותו אלא מסיר את המונע, שלדעת החזו"א עצם הדבר שזו דרך הנהגת הזריעה מספיקה כדי לחייב את האדם שלא עושה דבר).³

38. אם אמנם היה צורך והצדקה להקל על חומרת האיסור ולהשתמש לשם כך בגרמא הרי שמלבד מה שהוזכר כבר לעיל בדרישות הרב גורן שליט"א (הערות 1 ו-16), יש מקום להקפיד על שימוש בטרקטור-זחל שבו ניתן לזרוע בקווים ישרים, כמעט ללא צורך בהתערבות האדם וללא הסטת ההגה. גם במקרה זה יש להחליט ולקבל מראש שהדיוק בזריעה לא יהיה מושלם דהיינו שהטרקטור יסע מעצמו בקווים ישרים ומבלי שנגע בידיות המסיטות את הזחלים, גם אם ע"ז נפסיד חלקות קטנות שלא יזרעו או נזבז יותר מדי זרעים. גם הורדת השרוול בין ה"דרייל" לגלגלים תביא לידי כך שנפילת הזרעים לא תהיה תמיד מדויקת אלא תלויה במדה רבה בתנודות הטרקטור. טוב עוד יותר לענין זה הוא טרקטור עם היגוי אוטומטי באמצעות עוקב תלם, או מחשב (אמצעים שעוסקים בפיתוחם בתקופה זו). כמו"כ, נראית זריעה ביבש כעדיפה על זריעה ברטוב, כיוון שיש מקום לראות אולי את עצם הזריעה הזו בגרמא מסימת הקלה יותר מזריעה רגילה (עין כרם ציון הלכות שביעית פ"א "בגידולי ציון" אות י') כמובן, אין בכך כדי לפתור את שאלת החרישה המלווה את הזריעה הזו שקרוב מאוד לודאי שהיא דאורייתא, ואכמ"ל.

- ו. הרב ישראלי שליט"א והרב הרצוג זצ"ל התירו על סמך המגן אברהם כ"הוראת שעה" בלבד לזרוע ע"י טרקטור וב"גרמא", אך הם לא הכריעו ופסקו בכך הלכה, אלא ראו בכך הקטנת האיסור שיש מקום לסמוך עליה להקל בשעת דחק גדולה. ממילא אי אפשר להסתמך עליהם לגבי הנהוג כיום. במיוחד, שיש לחלק בין טרקטור ובין "ריחיים של מים..."^{כא}
- ז. הרב גורן שליט"א אף הוא מכריע הלכה למעשה כחזו"א שזריעה בטרקטור הינה זריעה גמורה בידיים, אלא שכדי לפתור בעיה זו הורה להרכיב מכשיר גרמא על הטרקטור. למעשה מכשיר זה איננו פותר, בשום אופן, את בעית הכיוון של הטרקטור שבגללה פוסק החזו"א שהזריעה בטרקטור נחשבת לזריעה בידיים.
- ח. זמירה עם מכשיר גרמא חמורה עוד יותר מבחינה מסוימת מזריעה עם מכשיר גרמא, כיון שבניגוד לטרקטור שיכול להמשיך לזרוע ולחרוש גם אם אעזוב אותו, הרי שבזמירה החזקת המזמרה ביד וכיוונה למקומה הינה תנאי לבצוע הזמירה. ולכן זה נחשב לזמירה בידיים כמו בחרישה בכח בהמה שבה החזקת המחרשה ע"י האדם הינה תנאי להתבצעות החרישה. מבחינה אחרת יש בזמירה קולא כיון שלאחר ההפעלה בגרמא אין האדם מכוון ומסיט את המכשיר ממקום למקום (עי' הערות 20-21).
- ט. יש להזהיר ולהתריע על ש"הוראת שעה" דחוקה הולכת ונקבעת כ"הלכה לדורות", ובכך נפגע ה"זכר" המועט שנשאר לשמיטה לאחר "היתר המכירה", שאף עליו אנו מצרים שנהפך ונקבע מ"הוראת שעה" ל"הלכה לדורות".
- י. כדי להמנע מהזדקקות לעבודת נכרים וכדי לשכלל את קיום השמיטה במקביל להתבססות והשתכללות הבנין החומרי בארץ ישראל, יש להקדיש מאמצים בחפוש אחר פתרונות אגרו-טכניים שימנעו את הצורך לזרוע בשמיטה (זריעה מוקדמת, גידולים רב שנתיים, גידולי ירקות ב"בתים" "בעציצים"³⁹ וכדו').
- ובזכות קיום מצוות השביעית נזכה שיתקימו בנו דברי הנביא: "ונטעתים על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם אשר נתתי להם" (עמוס ט').

הרב זאב ויטמן

הרב ישראלי רוזן

תשובות להשגות**השגות**

- *א. שיקולי מכון "צומת" לפיתות מערכת גרמא (1.א) הדרך להצלת יהודים מאיסורי שביעית לשמיטה (הקרויה בפי העם שבשדות "שמיטון") ולהסתמך על קולות והיתרים נקבעה ע"י המתירים הראשונים. פיתוח מכשירי הגרמא מביא לכך שבמקום

39. הכוונה כמובן לדין "בתים" ו"עציצים". ידוע ששיטות גידול הירקות המשוכללות והמתקדמות ביותר נעשות כיום על גבי מצעים מנותקים לחלוטין ובתוך חממות, באופן שאין חשש זריעה בשביעית.

למיניהם נובעים מתוך הערכה שבלי סידורים אלו לא ימנעו מחרישה וזריעה בשביעית - כדת של תורה - אלא במקרה הטוב יעסיקו נכרים, ובמקרים רבים מאד, לצערנו, יעבדו יהודים כבכל השנים או יסתתרו מאחורי "היתרים בדויים" כמו פריסת גגון ע"ג הטרקטור (וראה מש"כ על כך הגריא"ה הרצוג זצ"ל ב"התורה והמדינה" ד' עמ' קנא: "כשהעגלה מהלכת ... התחלתי לחשוב על דבר המושגים של אהל זרוק, ספינה וכו' ענה רוח מבינתי ... שאין לקבל את ההצעה הזאת שתעשה ח"ו הוראות הרבנות בידי תוה"ק חוכא ואטולוא וד"ל"), אילו המצב היה שבלי "פתרונות" היו נמנעים כליל ממלאכות דאורייתא "כי עתה החרשנו", אך פעולותינו בנדון מודרכות מהערכת מצב שונה, כאמור.

קודם שנכנס לדיון בנושא זה עלינו להבהיר: מתוך מאמרו של הרב ויטמן עלול הקורא להבין שמישהו התיר לחרוש ולזרוע ולעשות כל עבודה בשדה באמצעות טרקטור, כדרכו בכל שנה, מכיון שפעולת הטרקטור מתייחסת למפעילו אך ורק בעקיפין, בדרך של גרמא. לא ולא! דבר זה לא עלה על דעת איש! דיוגנו נסוב על זריעה באמצעות טרקטור, כאשר פעולה זו מורכבת מכמה שלבים: הורדת המזרעה ופתיחת נקביה, קידום הטרקטור ע"י הוספת דלק למנוע (דושת גז, או מצערת וכדו); כיוון הטרקטור באמצעות הגה או (בטרקטור זחל) מתנית היגוי. רק כאשר כל השלבים הללו נעשים במישרין ע"י האדם, נחשב הוא לזרוע במישרין. די בעשית שלב אחר ממכלול הפעולות בדרך של גרמא כדי להפוך את כל פעולת הזריעה לגרמא. די איפוא שהורדת המזרעה נעשית בגרמא באמצעות "שמיטון", וכבר כל פעולת הזריעה בשביעית בדרך זו לא תיחשב איסור דאורייתא. כל דיוגנו בזה הוא להוכיח שהשלבים הנוספים (הקידום והכיוון) אינם עושים את פעולת הזריעה

לנהוג בהתאם להנחיות ולדרכי ההיתר שהותוו על-ידם, פונים חקלאים רבים לפתרון נוח יותר אך שבסוסו קלוש יותר וספק אם יש כיום הצדקה לנקוט בו ולסמוך עליו. העובדה שפיתוח המכשיר נעשה ע"י מכון צמת מכשילה חקלאים רבים הבטוחים שפתרון זה הינו פתרון לכתחילה וברמת פתרון הגוי. הכיוון שבו יש לחפש פתרונות - אם מעונינים למנוע עבודה כבשאר שנים והסתמכות על היתרים דחוקים - מוזכר בדברי .

(2) אין זה נכון שמספיק שפעולה אחת תיעשה בגרמא כדי שכל הזריעה תחשב לגרמא (עי' בסע' י"ג), להיפך הוא הנכון. מספיק שאחד מהשלבים יעשה בידיים כדי שיהיה בכך איסור זריעה בידיים (וכן הוא גם בשבת שמגיס חייב גם אם לא שם את הקדירה על האש, ומחפה זרעים חייב אף אם לא טמן אותם בקרקע). כיוון שכך, האפשרות לראות זריעה באמצעות מכשיר גרמא כגרמא, למרות שמפעיל הטרקטור מכוון, מבוססת על הטענה שכל עבודה עם טרקטור הינה גרמא, כיון שלא זורעים בידיים. ודאי שרעיון זה הועלה והוא עומד ביסוד דבריהם של כל המסתמכים על המג"א, וכידוע, על המג"א הסתמכו הרב ישראלי בזמנו וגם הרב גורן שעל פיו יוסד ה"שמיטון". כמובן שלאחר שנדחה רעיון זה, עדיין יש לבחון אם בכוחו של מכשיר הגרמא להפוך את הפעולה לגרמא וכפי שעשיתי בפ"א ואילך.

ב. (1) פוסקי הדור הקודם שדברו על גרמא לא דברו על היתר זריעה בדרך זו, לאחר היתר מכירה, כפתרון קבע והם גם לא נתנו הסכמתם שטרקטור עם "שמיטון" נחשב לגרמא. לכן, אין ליחס למניחי יסוד הגרמא חלק בבנין שנבנה על גביו.

(2) הרב עוזיאל כרצפ"פ איננו חתום על

לפעולה ישירה של האדם.

ב. יסודות היתר זה הונחו, כפי שמזכיר הרב זאב ויטמן, על ידי פוסקי הדור הקודם זצ"ל ופוסקי דורנו יב"לח"א. הרב עוזיאל זצ"ל הכותב במאמרו שזריעה ע"י בהמה או טרקטור אסורה חתום בעצמו בצד הרב הרצוג והרב פרנק על הוראות הרבנות בשנת תשי"ב הכוללות שימוש בטרקטור בגרמא. ראה התורה והמדינה כרך ד' עמ' קנט. בהוראות לסידורים חקלאיים לשנת השמיטה תשי"ב, בחתימת הרבנים הרצוג, עוזיאל ופרנק זצ"ל, נאמר בפרק ב סעיף ב: "זריעת דגנים וקטניות צריכה להיות ע"י מכונת זריעה מונעת ע"י בהמות. **במקרה שאין אפשרות להשתמש עם בהמות, להשתמש בטרקטור. פתיחת הצנורות להוצאת הזרעים צריכה להיות בזמן שהטרקטור כבר הולך.**"

אי פירסומה של הצעת הגרמא ברבים עד שמיטת תש"מ (הרב ויטמן סוף פ' יז) נבע מכך שעד אז לא היה מתקן גרמא להורדת כלי החרישה והזריעה לאדמה, שכן עבודה בטרקטור מועילה רק אם מתחילים לזרוע על גבי השביל, וזהו דבר שלא היה ניתן באופן מעשי, בפרט משום שבתוך השדה ישנם מכשולים רבים המצריכים שוב ושוב הפסקת פעולת המזרעה ופתיחתה מחדש.

ג. הטוען שבמכשיר הגרמא מפסידים את אלמנט ה"זכר לשביעית" אל ישכח שה"זכר לשביעית" בודאי איננו משמעותי באשר נכרי יעשה כל מלאכה בשדה ובכרם ישראל. וכלפי לייא, דוקא ע"י חרישה וזריעה בגרמא נוצרות קרחות בשדה וקטעים רבים מדולגים, או שהזריעה בלתי שווה ולא ישרה, ולכשתמצי לומר יש כאן משהו מעין "זכר לשביעית".

ההוראות הנ"ל, אלא רק על ההיתר להפקיע איסורי שביעית ע"י מכירה לגוי. לא בכדי נותקו שני החלקים הללו (היתר המכירה וההנחיות) בפרסום הרה"ר ב"בצאת השנה" (האחד בעמ' ע' והאחר בעמ' פ"ז). ההוראות הללו לא נתנסחו ולא נחתמו ע"י הרבנים הנ"ל, כפי שכיום ההוראות המפורטות לחקלאים שנשלחו ע"י הרה"ר ("מדריך שמיטה לחקלאי") לא נוסחו ולא נחתמו על ידי הרבנים הראשיים.

העובדה שהרב עוזיאל לא התנגד להבאת ההיתר הנ"ל (**למרות שלא חתם עליו**), רק מחזקת את טענתי שהבאת ההיתר נבעה אך ורק מדוחק השעה וכורח הנסיבות ולא כיוון שזו היתה פסיקת הלכה למעשה שניתן להסתמך עליה, שהרי למרות שהוא מתנגד להיתר זה מכל וכל, לא היתה ברירה אלא להזדקק לו בהאי שעת.

3) הסברה שאי פרסום הצעת הגרמא נבעה מסיבות פרקטיות - מגמתית מאוד. ברור שהסיבה היתה הספקות והערעורים כנגד פתרון זה, ודרישתו של הרב הרצוג שההיתר לא יקבע לדורות. יעידו על כך דברי הרב ישראלי, שליט"א - בעל הדבר, וכן העובדה שההיתר הנ"ל לא מוזכר בפירוש בהנחיות הרה"ר שנתפרסמו השנה, לאחר שמכשירי צמת נתפרסמו כבר בשער בת-רבים.

ג. הטענה שנוצרות קרחות וקטעים רבים מדולגים מוגזמת. המצוי בין החקלאים יודע שהם מספיק מקצועיים כדי להתגבר על מכשול זה, וד"ל. אף לו היו פועלים בהתאם לציפיות "היצרן" והיו נוצרות קרחות כנ"ל לא מצינו שהמתירים הסתפקו ב"זכר" המתבטא בזריעה חלקית ודרישתם היתה שישראל ישבות לחלוטין ממלאכה (לפחות דאורייתא) וזה

"זכר" ברור.

ד. הרב פרנק דן לענין מדייר דשנוי במחלוקת האם החיוב הוא מדאורייתא או מדרבנן, ותליא האם הבהמה היא אשו. ולענינו קיל, שכן אשו שייכת אם האדם הצית את האש ומהלכת ברוח מצויה או העמיד את בהמתו ע"ג קמת חבירו, או לדייר שדהו בשביעית, והוא התחיל ודחף את החץ. בנדוננו, האדם שלח את הטרקטור לשדה "בגז קבוע", במהירות קבועה ובקו ישר, **ללא** מכונת חרישה או זריעה, ואין כאן לא אש ולא חץ. תוך כדי נסיעה הוריד המכונה בדרך גרמא עם מתקן מיוחד. כאן חסרה התחלת הפעולה, ודוק. ועוד צריך להוסיף: הרב פרנק מסיק שמדייר חיובו מדרבנן, ולענינו די בכך בהסתמכות על "היתר מכירה".

ד. 1) הטענה שזריעה בטרקטור עם מכשיר גרמא עדיפה על העמדת בהמה בשדהו שתזדבל מגלליה, אינה מתישבת עם ההגיון הפשוט. הזיבול בודאי מתיחס לבהמה והאדם לא עשה דבר לפתיחת מעי הבהמה לא בידיים ולא בגרמא, ואין ספק שהורדת המכונה בשדה גם אם תיעשה עם מכשיר גרמא היא יותר מעשה בידיים מהכנסת הבהמה לשדהו. וכיוון שאין לאדם כל השפעה על הטלת גללי הבהמה ובשעת הכנסתה לשדה היא לא מטילה גללים הרי שק"ו שגם בהכנסת בהמה לשדה אין לא אש ולא חץ.

2) הרצפ"פ לא מסיק שמדייר חיובו מדרבנן אלא נדחק להעלות אפשרות כזו. ואף אם כך, דווקא מקור זה מטיל ספק אם די בכך שהרי לענין שביעית נחשב הדבר למלאכה חשובה שקנסו את העושה אותה בשביעית.

ה. כל הנתונים הללו נקבעים לפני הנסיעה ולא תוך כדי הילוכו. מרגע שנקבעו הנתונים - האדם רק "שומר את המצב" וכמבואר בהערות לעיל.

ה. עובדה זו אינה משנה מאומה, כיוון שהכל נקבע ע"י האדם ואליו מתיחסת הפעולה, גם אם בעת הזריעה הוא רק שומר מצב. הנקודה המכרעת היא שבניגוד לבהמה, אין לטרקטור כל יכולת פעולה עצמאית וממילא הוא גרזן ביד החוצב בו.

ו. איני רואה חילוק בין זריעה בעזרת טרקטור "המהלך מאליו" ובין פעולה באמצעות כוחות טבע; חוץ מהעובדה שהשימוש בכח טבע (מגנט, מים ואף סם) עדיף לענין גרמא ממכונה שכוונה והוכנה ע"י האדם. והשווה בין הסרת מונע ב"בידקא דמיא" לעזיבת מיתר

ו. כל הצד לומר שחרישה וזריעה בדרך הגרמא אינה אסורה מהתורה אמורה רק בבהמה ובטרקטור המהלכים מאליהם והאדם רק "מחמר". בכל הדוגמאות שהביא הרב ויטמן מדובר שהאדם פועל בידיו, או שותף לעצם הפעלה ופועל באמצעות כוחות הטבע (גילוח בסם, זריקות לסירוס, מגנט, נתינת חטים או התחלת הפעלת המכונה). כל אלו שונים מנד"ד שבו אין האדם מתחיל את הפעולה כיורה חץ אלא בדרך הגרמא.

ז. הוראות הרבנות הראשית בתשי"ב, ראה לעיל הערה ב, מתבססות בעיקר על ה"הצעה המנומקת מאת חבר הרבנים של

הקשת שנמתח ע"י האדם (הע' 17).

ז. צטוט זה מהווה סיוע לדברי שאין לסמוך על המג"א לכתחילה, אלא רק בשעת הדחק וכן עולה מדברי הרב ישראלי עצמו (להלן פט"ז) שלדעתו כל הסטת הגה נחשבת למעשה בידיים ואין הוא רואה כיום הצדקה להתיר לסמוך על המג"א.

ח. נכון שהרצפ"פ נוטה לומר שכאשר לא עושה מעשה בידיים אינו עובר משום חרישה דאוריתא, אך דא עקא, שלדעתו הפעלת הטרקטור ובודאי כיוונו נחשבים למעשה בידיים. אין כל רמז בדבריו שהוא חולק על טענת החזו"א שההנהגה וההולכה של הטרקטור נחשבים למעשה בידיים, וכל מחלוקתו היא לגבי חידושו של החזו"א שגם אם לא עושה מעשה בידיים מתחייב, ולכן הוא מקדים להדגיש שכל טענתו כנגד מה דהחזו"א מצדד לומר דגם דבכה"ג שאינו עושה כלום אלא שמסיר את המונע שחייב משום חורש וזורע שהרי עיקר מלאכת זריעה וחרישה כך היא. כך שלא אני הוא המסיט את דבריו אלא מי שמסיק מהם היתר לטרקטור. טענת החזו"א שההנהגה והכיוון לתלמים בחרישה נחשבות למעשה בידיים נאמרת במפורש גם ע"י הרצפ"פ עצמו ב"הר צבי" יו"ד קמ"ג, כך שמוכח שהוא לא חולק בזה על החזו"א.

הפועל המזרחי" שנתחברה ע"י הרב ישראלי שליט"א. שם בפרק ב סעיף ב (התוה"מ ד עמ' קלח) מנומק כי ההיתר בעת ההכרח להשתמש בטרקטור הוא "בהסתמכות על דעת המג"א סימן רנב סעיף ב לענין טחינה ברחיים של מים שאין בה איסור טחינה באופן זה. ובחילוקו של בעל המשנ"ב יש לדון הרבה, שכנראה אין דעת המג"א להשוותו לנזיקין, שאם כן גם אם שם את החטים היה לו להתחייב. אכן המג"א דורש באור, עיין אבן העוזר סי' שכה, אולם יש לישב ואכ"מ, וכדאי המג"א לסמוך עליו בשעת הדחק", עכ"ל.

* ח. החזו"א (שבת לו,א) דן בחורש או זורע בשבת ובשביעית באמצעות "מכונה המתוקנת לכך", ומחייבו "דעיקר חרישה וזריעה נעשית ע"י שור ואין האדם רק נועץ את יתד המחרשה ומחזיקו". ושנה דברו בחזו"א שביעית (סי' כז) בקשר לבהמה האם חייב מה"ת רק כאשר האדם מחזיק את המחרשה הרתומה לבהמה. ומסיק דלרמב"ן א"צ לאחיזתו ואפי' במחמר אחריה הרי האדם נחשב חורש. "ומכאן לחורש במכונה שמתנעה ע"י קיטור או ע"י חשמל והאדם מכווין אותה שתלך לפי תלמי השדה אף אם אין כאן כח בעצם החרישה - המכונה היא כלי האומנות של האדם ועמידת המכונה על השדה וכיוון הפרקים על מכונם לצורך החרישה זהו מלאכת חרישה וחייב עליה חטאת".

החזו"א מדבר, איפוא. במפורש על "הולכת הטרקטור" ו"כוונו לתלמי השדה". וכל חילו מפירושו בדברי הרמב"ן. הגרצ"פ חולק (כרם ציון, אוצר השביעית, יא) בקשר להסבר הרמב"ן, ולדבריו דוקא כשהאדם אוחז במחרשה חייב ולא כש"אזלא מחמתיה" בלבד. ומסיק (עמ' סח) "ומתוך דברי הרמב"ן נראה להדיא דאם האדם אינו עושה כלום בגוף המלאכה

לא שייך לחייבו". ועי"ש דכ"ש הוא לענין זריעה שעיקרה בכוחו של האדם ולא ע"י בהמה או מכונה.

יש לציין כי כהבנת הגרצ"פ ברמב"ן - דבעינן שהחורש יסייע בגופו לחרישת הבהמה - משמע להדיא בהשגות הרמב"ן לספר המצוות (שרש יד). וכ"ה באג"ט מלאכת החורש א'.

נראה, איפוא, שדעת הגרצ"פ נוטה כי אין חורש בטרקטור עובר משום חרישה דאוריתא וכ"ש זורע, ושלא כדברי הרב ויטמן המסיט דבריו לענין "הסרת מונע" בלבד.

ט. ב"אוצר השביעית" הרצפ"פ איננו מתייחס כלל לשאלת כיוון המכונה ואת הסברה לחלק בין מכונת גילוח לקצירה הוא פושט לחומרא, כך שאין מקור בדבריו להקל ולראות את כיוון הטרקטור כגרמא.

ט*. החילוק בין מכונת גילוח המוחזקת בידיים "כגרזן ביד החוצב" לבין מכונת קצירה ממונעת שבה האדם רק "מכוון הילוכה" (הרב ויטמן פ' יג) - זהו החילוק שבתשובה הנדפסת ב"הר צבי" או"ח קכה סיכם בצ"ע, וזוהי בדיוק הנקודה עליה דן בתשובתו הנדפסת באוצר השביעית ובה הוא נוטה לראות בכך רק גרמא דרבנן. ה"הכשר" למתקן הגרמא ע"ג הטרקטור בשביעית מתבסס על הצד הנוטה לקולא, לאחר ההכרעה דשביעית בזה"ז דרבנן, ולאחר ביצוע "היתר המכירה" לנכרי.

ט¹. ספק אם זה דומה למצמצם כיוון **שעצם עשיית הפעולה** תלויה בהחזקת האדם את המזמרה.

ט¹*. בזמירה האדם מחזיק בצורה פסיבית את המזמרה והגרמא תבוא מאליה, ה"ז "כמצמצם" דלדעת רבים פטור מה"ת בשבת וה"ה בשביעית.

*ט². נקודה זו של "החזקת המצב" בשבת, ואי
המנעות משינוי היא עקרונית במלאכות
בשבת וכלל לא ברור שחייבים ע"כ מה"ת.
ראה מה שחקר בזה הגרש"ז אוירבך
שליט"א במאורי אש (לעניין מחזיק אש
ברה"ר ובא אחר והדליק ממנו בשבת,
האם הראשון, המאפשר את הפעולה,
חייב).

ט². החזקת האש כשאחר בא ומדליק מסבה
אינה דומה להחזקת צנור מים הזורמים
על לבנים ושללא החזקה זו הלבנים לא
יושקו. הדבר דומה לאדם שנתן לחברו
אש שיחזיק בידיו מתחת לסיר בשר
שאם ימשיך להחזיק את האש בידיו
יתחייב, קרוב לודאי, משום מבשל. (ע"י
"מאורי האש" שם).

י. נראה ברור שיש חילוק בין העברת הצינור
המזרים מים מקבוצת לבנים אחת לשניה,
הנזכרת בדברי הרב ויטמן, שזהו מעשה
בידים ממש וחמיר אפי' מ"אשקיל עליה
בידקא דמיא", לבין טרקטור הנוסע מאליו
ב"כח פנימי", ובדרך הילוכו חורש וזורע,
והאדם רק מכוונו ומחזיק בהגה. גם ללא
האדם היה הטרקטור ממשיך בפעולתו זמן
מה, ואילו הצינור היה נשטט לגמרי
מהלבנים ומימיו היו קולחים למקום אחר
לגמרי. זהו דימויו של הגרצ"פ שדימה
טרקטור לבהמה שהאדם מחמר אחריה.

י. גם מים זורמים מאליהם ב"כח פנימי"
והאדם רק מכוונו ומחזיק בצנור, כך
שאינן כלל חילוק ברור. לגבי הגרעות
שבהחזקת הצנור ע"י הער' 20-21 ושם
גם הבאתי שלדעת הרצ"פ גם אם
הצנור מונח ע"ג כלי והזרמת המים
נעשית ללא סיוע האדם הרי שעצם
העברת הצנור ממקום למקום תחשב
למעשה בידיים, כך שהשטטות הצנור
איננה רלוונטית לעניינו. ולגבי הטרקטור,
הרצ"פ לא דימה בשום מקום טרקטור
לבהמה שאדם מחמר אחריה.

*יא. בעיקרו של ענין גם במלאכות שבת
פשיטא שהמחליף את אוביקט המלאכה
חייב מה"ת, וכמו שמצינו לענין מכבה נר
ומדליק נר אחר בבת אחת דחייב ולא
אמרינן "מה לי הכא מה לי התם". ברור,
איפוא, שאם במקום מישהו שיחרוש או
יזרע תלם פלוני בשבת או בשביעית - אני
אזרע בידיים תלם אלמוני הריני חייב ולא
נימא "מה לי הכא מה לי התם". כל נקודת
הדיון בענינו שהטרקטור הולך וחורש,
הולך וזורע, והאדם רק מחזיק את ההגה

יא. ההטיה להתם היא היא הזריעה בידיים
של תלם אלמוני במקום תלם פלוני
שהיה נזרע ללא ההטיה, שהרי הוכח
לעיל שהבאת המכונה למקום פעולתה
נחשבת למעשה בידיים.

"ומכוון לתלמיה", וכל מעורבותו היא רק
ההטייה "הכא" ו"התם" - האם זו מלאכה
דאורייתא או גרמא בעלמא?

*יב. ראה הערה ח' שהגרצפ"פ נוטה לכך
שהחורש והזורע ע"י בהמה או טרקטור
נחשב רק כגרמא.

יב. לגבי טרקטור לא מצינו נטיה כזו וע"י
לעיל בהערתי לח'.

*יג. במשנה שביעית ח,ו שנינו: "תאנים של
שביעית אין קוצין אותן במוקצה, אבל קוצה
אותן בחורבה, אין דורכין ענבים בגת אבל
דורך הוא בעריבה", ומכאן למדו בירושלמי
שם ש"לא תבצור כדרך הבוצרים" ולא
יקצור כדרך הקוצרים (פנ"מ שם). לכאורה
נראה שהשינויים הללו אינם בתוצאה אלא
בדרך הפעולה, ומשמע ששינויים כאלו
נחשבים שינוי, בדומה למלאכות שבת.
אמנם ראה במאמרו של הגר"ש ישראלי
(התוה"מ ג' עמ' קלח-קלט) שפירש ההיתר
"שלא כדרך הקוצרים" משום שע"כ אינו
נוהג מנהג בעלות.

יג. הסברו של הרב ישראלי שליט"א הינו
פשוט וברור וכפי שכבר נרמז לעיל בפ"ג.
ממילא, אין ממשנה זו כל ראייה שמספיק
שנוי בפעולה. הרב קוק, החזו"א
והרצפ"פ לא הסכימו לסמוך למעשה על
שנוי בפעולה בלבד ובדאי שאין לסמוך
על כך כיום שזו דרך הזריעה. גם הרב
הרצוג שדבר על שנוי דבר בעת שהיה
מצוי לזרוע בבהמה ואף הוא לא טען
שזה מספיק להפוך את המלאכה לדרבנן
ועיין בהערתי לט"ו.

גם הרב הרצוג זצ"ל. התוה"מ עמ' קמט,
מזכיר "שפתיחת הזריעה ע"י דבר מכני
יותר קל מזורע בידיים, והוא בבחינת גורם,
ועכ"פ יש כאן שינוי. ועדין צ"ע."

*יד. ראה הערה ב' שהרב עוזיאל הצטרף
לבסוף להוראות בתשי"ב הכוללות זריעה
בגרמא.

XIV. לא מדויק וע"י שם בהערתי להשגה.

*טו. פשיטא לכל מעיין בדבריו של הרב הרצוג
(הרב ויטמן פ' יז) שגרמא ושינוי מורידים
את דרגת הדאורייתא. ועל כן הרב הרצוג
צייד בדרך זו לפתרון בעית הזריעה
בשביעית.

טו. לגבי שנוי אין הוא כותב שבכך עוברים
למישור דרבנן אלא שבכך יש "זכר"
כלשהו שראוי להציבו אם נאלצים אנו
לזרוע בשנה שבה הזריעה אסורה. לגבי
גרמא הוא כותב שזה קל יותר מזריעה

בידיים, אך אין הוא מכריע שפתיחת המזרעה לא בידיים היא גרמא ובודאי שאין הכרעה שהסעת טרקטור וכיוונו הינם גרמא. ועיין גם בהע' 32.

טו'. הרב הרצוג איננו חתום על ההנחיות ועיי' הערתי להשגה ב'. בכל מקרה, אין בדבריו הסבר ונימוק לכך שטוקטור נוסע, שלא באמצעות בהמות, יחשב לגרמא.

טז. לא נכון! אמנם הרב הרצוג כותב: "עלי להעיר ... היסוד הוא ההיתר הוראת שעה", אך הוא ממשיך: "ומובן שאילו היה אפשר לעשות כל המלאכות ע"י נכרים היה עדיף אבל מזה אין לדבר ... וע"כ יש מקום לדברי הרבנים המציעים (שהתיחסו להוראות המעשיות לגבי עיבודים ע"י יהודים ולא להיתר המכירה) וח"ו שיקבע הדבר (ההוראות הללו) הלכה לדורות אלא הכל בתור הזראת שעה". אם כן אין ספק שכונתו להוראות הנוגעות להיתר המלאכה ע"י יהודי.

יז. עי' הערתי להשגה יט.

יח. עי' הערה 18. בכל אופן, אין ספק שבטרקטור כזה יש סברה רבה בדברי הרואים אותו כגרמא ועי' הערה 38.

יט. קיים מכתב נוסף שהופנה לקיבוץ הדתי, וממנו לא משמע שזריעה בגרמא

טו'. הרב הרצוג חתום על הנחיות הרבנות בתשי"ב (התו"מ ד' קנט), ושם כתוב: (עמ' קס) "הזריעה צריכה להיות ע"י מכונת זריעה מונעת ע"י בהמות. במקרה שאין אפשרות להשתמש עם בהמות - להשתמש בטרקטור. פתיחת צנורות להוצאת הזרעים צריכה להיות בזמן שהטרקטור כבר הולך.

טז. הערת הרב הרצוג שההיתר הוא "הוראת שעה... וח"ו שיקבע הדבר הלכה לדורות" נאמר שם (עמ' קמח) על כלל היתר המכירה ולא על היתר הטרקטור בגרמא.

יז. ראה מכתב הרבנים הראשיים לישראל למכון "צומת" לקראת שמיטת תשמ"ז המתפרסם להלן בשולי מאמר זה.

יח. אכן לקראת שמיטת תשמ"ז נבחנה האפשרות ליישם מעגל אלקטרוני "גרמא" על טרקטור ממוחשב הקרוי "מרחב". טרקטור זה פועל בשדה ללא התערבות בו-זמנית של האדם, כאשר התיכנות נעשה לפני ההפעלה. אין כאן "כיוון המכונה לתלמיה" והפעלת העקיפין היא מושלמת. אמנם אין התיכנות לפני שנת השמיטה, אלא לפני הכניסה לשדה, וכל שילוחו של הטרקטור לדרכו הוא בדרך הגרמא. לא נראה לי נפ"מ אם התיכנות נערך לפני השמיטה או לפני השדה, במוסך וכד'.

* יט. יציין כי בנושא זה, כמו בכל הנושאים

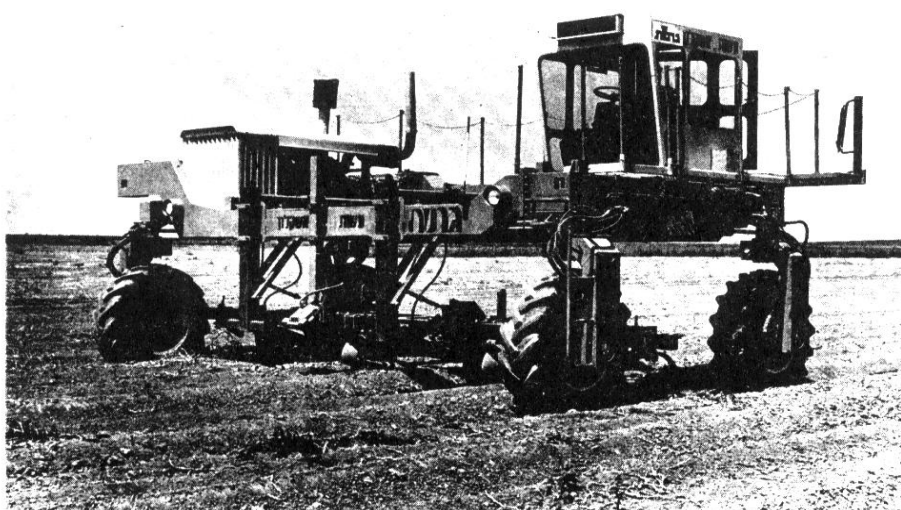
נתקבלה להלכה, וההנחיה היחידה היא לעשות מלאכות דאוריית' ע"י נכרי. לגבי מי שלא **עומדים בהנחיה זו**, יש מקום לבחון דרכים אחרות להקלת האיסור.

כמו"כ, אין במכתב זה "הכשר" למכשירי הגרמא כהופכים את הזריעה לגרמא. גם במדריך לחקלאי שהוצא ע"י הרה"ר ההנחיה היא לזרוע ע"י גוי. הגרמא בכלל ומכשיר צמת בפרט, לא מופיעים שם כהנחיה לגיטימית לזריעה בשמיטה לאחר מכירה.

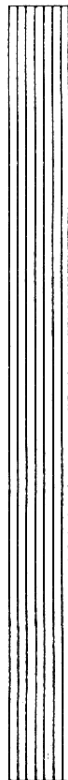
האחרים שמכון"צמת" מטפל בהם, הגיבוי ההלכתי ניתן ע"י הסמכויות ההלכתיות המקובלות, ובמקרה דנן: הרבנות הראשית לישראל. נצרף בזאת מכתב שנכתב מטעמם של הרבנים הראשיים שליט"א, הרב אברהם שפירא והרב מרדכי אליהו. הקורא יווכח שגם בשנת שמיטה זו עמדה הצעת הזריעה בגרמא לדיון, והיא נתקבלה להלכה, אף שלא כעדיפות ראשונה. ואנו לא באנו אלא כדי לסייע בידי הפוסקים והעם אשר בשדות לקיים את דרישות ההלכה כדת וכדין.

*כ. ראה הערה ח'.

*כא. ראה הערה ז'.

תמונת טרקטור "גרנות" הנשלט מרחוק.
שליטה זו יכולה להעשות גם באמצעי גרמא.

הרבנות הראשית לישראל THE CHIEF RABBINATE OF ISRAEL

ב"ה ירושלים השלמה ת"ו יט' בסיון תשמ"ו Jerusalem
שאי' (1) - 471/86

לכבוד
הרב ישראל רוזן שליט"א
ראש מכון צמח

שלום רב,

הנדון: מכשירי גרמא לשמיטה.

בתאריך כג' באדר ב' תשמ"ו כתבנו למזכיר הקב"ד שהרבנות אינה משנה ממה שפסקו הרה"ר הקודמים שזריעה אף לאחר היתר המכירה תהא ע"י אינו יהודי, אולם אם אין אפשרות ברור הוא שכלל שיקטן איסור זריעה - עדיף, ומכשיר של גרמא ללא ספק מקטין את האסור ויחסנו לכך חיובי.

בכלל אנו רואים בפעילות מכון צמח דבר חיובי וחיוני בדורנו דור התפתחות הטכנולוגיה ומברכים את כל העושים במלאכה הקדש בהצלחה.

ב כ ר כ ה ,

מנכ"ל
מרדכי אליהו
הראשון לציון הרב הראשי לישראל

אמ"מ
שפי"ק
הרב הראשי לישראל